Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нигтилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 74 (15294) ◆ 1994 чылдың май 6, пятница ◆ Солунга ат салган шагы 23.000 Садар өртээ 60 рубль.

РЕСПУБЛИКА АМЫДЫРАЛЫ: медээлер, фактылар

Часкы тарылга

ХҮН БҮРҮЗҮ ҮНЕЛИГ

Май ай үнүп келгени бо. Часкы хову ажылдарының кончуг харыысалгалыг үези — чаштырылгаже ажыл-агыйлар бүрүнү-биле кириптер. Ынчангаш тараажы кижи бүрүзүнге бо айның чылыг хүн бүрүзү үнелиг, чөп ажыглаарын бодаар, күскү дүжүттүң үндезинин салыш деп чүве чугаажок харыысалгалыг.

Чеди-Хөл кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному Вадим Донгакович Долгар-биле часкы тарылга дугайын чугаалажы бердивис. Кожуунуң ажыл-агыйларының механизаторлары часкы хову ажылдарынче бүрүп кирипкен. Кожуунда ниитизи-биле 18700 га тарылга шөлү бар. Арбайны бо чылын 3709 гектар черге, суланы — 1670, ак-тарааны 7180 гектарга чажарын планнаанын агроном чугаалады. Оон-биле кады 30 гектар шөлге картофель, 3 гектар черге ногаа аймаа тарыыр кылдыр көрдүнген. Ажыл-агыйлар тус-туста планнарлыг.

Тока аттыг совхоз бо хүннерде шык базырыышкынын чорудуп турар, 100 ажыг гектар черни аңдарган. «Ак-Тал» совхоз 1000 га шөлдүң шыгын базырып турар болгаш 500 га шөлге чемишчидилге чашкан. Бо хүннерде ында чер аңдарылгазын чорудуп турар. Бөгүнде ниити байдал мындыг. Ынчаарга «Чал-Кежиг» совхоз чугула бо ажылга элээн бергелерге таваржып турар. Техника талазы-биле берге байдалда. «Т-150» тракторнуң ийи коробказы, ийи насос чок бооп турар. Чугаалаан бо үүлдерингe Вадим Донгакович мындыг үүлдерни база немеди:

— Кожуунга 1233 тонна тараа культураларының үрезини херек. Ол талазы-биле ажылдар кылдынган. Тока аттыг совхоз «Балгазындан» 80 тонна сула үрезини садып алган, оон шынары чер албас, хөй кезии чашпан-боктуг болган. Кожуунда бензин база солярка-биле бергедеп тур бис. Ол талазы-биле хемчег албас болзувусса, арай нарын ийин, черле ажылдаар апаар бис.

Александр ХОМУШКУ.
Хову-Аксы суур.

ШОЙГУ ОРДЕН-БИЛЕ ШАҢНАТКАН

Май байырлалдарының бүдүүзүнде Россияның Президентизи Б. Н. Ельцин чурттуң алдар-сураглыг кижилеринге күрүне шанналдарын тывыскан. Шаңнатканнарның аразында культураның сураглыг мастерлери Олег ТАБАКОВ болгаш Олег ЕФРЕМОВ, чогаалчылар Юрий БОНДАРЕВ биле Михаил ЖВАНЕЦКИЙ, күрүненің алдарлыг танцы ансамблинің удуртукчузу Игорь МОИСЕЕВ болгаш өскелердаа бар. Оларга Президент Улустарның найыралы орденнерни тывыскан.

Шак-ла ындыг орденнер-биле хөй-ниити ажылдарынга идепкейлиг киржип, бүгү күжүн чурттуң хөгжүлдезинге берип чоруур Евдокия ГАЕР, Леонид БАНДУРА, Нина РАСПОПОВА дээн чижектиг сураглыг кижилер база шаңнаткан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш айыл-халаптарының уржуктарын чок кылырының талазы-биле херектер яамызының сайыды, генерал-майор Сергей ШОЙГУ «Бодунуң хууда эрес-маадырлыг чоруу дээш» деп орден-биле шаңнаткан. Бедик шанналга төлептиг болган чаңгыс чер-чурттуувуска ол өөрүнчүг болуушкун-биле байыр чедирип, амыр эвес албан-хүлээлгезинге чаа-чаа чедишкиннерни күзеп каалы.

(Бистиң корр.).

Ыраккы Мөңгүн-Тайгада

МАЛ ООЛДААШКЫНЫ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Мөңгүн-Тайга кожуунуң ажыл-агыйларында хойнуң, өшкүнүң, сарлыктың ооолдаашкына ам-даа уламчылап турар. Кожуунуң ажыл-агыйларында төрүүр 21.941 баш хойдан 12906 хой ооолдаан, 885 хой өлүг хураган төрээн болгаш ара салган, 166 чаш хураган янзы-бүрү чылдагааннардан өлген, 11855 хураган онча-менди камгалап алдынган. Шээр мал кыштаглаашкынын ниитизи-биле чүгээр эки эрттирген деп болур, кожуунда бар 47494 баш хойдан 707 баш хой өлүп хораан, ынчангаш улуг баштың камгалалы кожуунда 98 хуу болган.

«Малчын» коллективтиг ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чамдык малчыннары ажылынга бедик көргүзүгнү чедип ап турар. Дугаары бир кооперативтен хойжулар Василий Тейнин, Борис Тейнин, Биче-оол Адыгжы олар төрүүр чүс баш хойга онааштыр 92 хураганны камгалап алган. Ол ышкаш дугаары ийи, үш кооперативтиң хойжулары Эрес-оол Дембирел, Серен Донгак, Чечек Серин олар база бедик көргүзүглерни чедип ап турар.

Мал чеми Чеди-Тейде 166 тонна көк-сула ам-даа бар, малчыннар оон сөөртүп ап турар.

Дүвүрээзинниг байдал «Тоолайлыг» колхозта тургустунган. Мында өшкү хойу-биле ара салып, өлүг анайлар төрүттүнүп турар. Колхозта төрүүр 2345 өшкүден 1390 өшкү төрээн, оон чүгле 369 анай дириг төрүттүнген, 841 өшкү өлүг анай төрээн, 180 өшкү ара салган бооп турар. Өшкүнүң мынчаар өлүг анай төрүп турарының чылдагаанын Кызылдан чаладып келгендаа эмчилер, тус чернин специалистери-даа ужурун тып, түңнелин үндүрүп чадаан, билдинмес бооп арткан.

Автосадыглар малчыннарга барып, далган, тарааны үлеп берип турар. Малчыннар февраль айдан бээр акша албаан.

Кожуунда сарлык мал база массалыы-биле ооолдап эгелээн. Төрээн 70 сарлыктың бызаалары онча-менди:

Мөңгүн-Тайгага кыш чазын дүжер болгай, ынчалзадаа амдыызында байдалы-выс эки. Чаш малдың төлүн менди алыр дээш бистиң малчыннар улам кызымак ажылдап турарлар. Кодан бүрүзүн кожуун төвүнде албан организацияларга, кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчыларынга быжыглаан, олар коданнарны хүн бүрү контрольдап турар.

Дүрген-оол ДОНГАК.
Кожуунуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң зоотехнигги.

Тыва Республиканың Чазаанда

НОТАРИАТ АЖЫЛЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

«1993 чылда Тыва Республиканың нотариадының ажылының дугайында № 66 тускай доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылдың апрель 29-та хүлээп алган. Тыва Республиканың күрүне нотариадының системазынга 1993 чылда 10 нотариус конторазынга күрүненің 13 нотариузу ажылдап келгенин доктаалда демдеглээн. Сүт-Хөл, Тожу, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга, Чаа-Хөл, Өвүр, Барыын-Хемчик кожууннарда нотариустарның чок болуп келгени ында чурттакчы чонга таарымча чок болуп, документилерин шынзыдып алыры-биле өске кожууннарже чоруур ужурга хамаатылар таваржып турар.

Эрткен чылын күрүне нотариустары 15753 нотариалдыг шынзыдыышкыннарны кылып, 47141035 рубль түңнүг күрүне каайлызын республиканың бюджединче шилчиткен. Күрүне нотариустарының ажыл төлевирин Россия Федерациязының Чазаның 1992 чылдың октябрь 14-те № 785 доктаалынга, а ол ышкаш Россия Федерациязының Күш-ажыл яамызының 1993 чылдың май 17-де № 107 доктаалынга үндезилээш, боттандырып келген. Күрүне нотариузунуң болгаш хууда практиктиг нотариустуң күш-ажыл төлевиринде улуг ылгал бар болуп турар.

Хуузунда нотариатче кадрларның шилчиири сөөлгү үеде болдунуп турар апарган. Күрүне нотариустарының күүселде сагылга-чуруму чавыс деннелдиг болуп турарын Тыва Республиканың Юстиция яамызының 1994 чылдың февраль 3-те коллегия хуралынга демдеглээн.

Кызылда күрүненің нотариалдыг конторазының нотариустары А. Н. Абрамова, Е. К. Сандакова, З. Г. Чаптыкова хуузунда нотариус ажылын кылыр эргени Тыва Республиканың Юстиция яамызы 1993 чылда тывыскан турган. Оларның ажылында улуг четпестерниң болгаш хажыдыышкыннарның барын Тыва Республика талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязы 1994 чылдың январьда илереткен.

«Салгал дамчыыр болгаш белек кылдыр шилчиир эт-хөренгиден үндүрүг дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун ол нотариустар үреп келген. Чижээ, кайызы-даа ийи миллион рубль өртектиг квартиралары Ч. А. Чимит, П. А. Бекеш олар белекке бергениниң керээлерин нотариус А. Н. Абрамова Кызыл хоорай талазы-биле Күрүненің үндүрүг инспекциязынга киирбээн. Оон түңнелинде 276160 рубль түңнүг үндүрүг чогуур үезинде шилчиттинмээн. Россия Федерациязының девискээринден дашкаар чурттап турар хамааты Маргарянның чиик автомашиназын белекке бээриниң керээзин нотариус Е. К. Сандакова кылып берген. Белекке берген ол эт-хөреңгиден үндүрүгнү төлээн дугайында шынзылга чок, ынчангаш 65 муң рубль түңнүг үндүрүг тыртынмайн барган. Хажыдыышкыннарны болдурганы дээш нотариустар А. Н. Абрамовага, Е. К. Сандаковага (кайызынга-даа) 73100 рубль түңнүг торгаалды Күрүненің үндүрүг инспекциязы онааган.

Хуузунда нотариалдыг ажыл-чорудулганы кылып турар ол нотариустар эткен чылын 2207 бүүредилгелерни тыпсып берген, ниитизи-биле 40006083 рубль түңнүг орулганы алган. Нотариус З. Г. Чаптыкова үүгле 4 ай дургузунда безин 18600000 рубль түңнүг орулганы алган, ол-ла хуусаада А. Н. Абрамованың орулгазы — 17459335, Е. К. Сандакованың 1,5 ай дургузунда — 3946,7 муң рубль болган.

Тыва Республиканың Чазааның **доктаатканы болза:**

1. Тыва Республиканың Юстиция яамызы хуу кижилер нотариалдыг ажыл кылыр талазы-биле оларга эргелерни тыпсырда, «Нотариат дугайында» Россия Федерациязының Хоойлужудулгазының үндезиннеринден улуг ойталаашкынны болдурганын демдеглээр.

2. Тыва Республиканың Юстиция яамызынга дагзыры болза:

«Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу хүлээп алдынгыже чедир хуузунда нотариалдыг ажыл-чорудулганы Тыва Республиканың девискээринге түр соксадыр болгаш илергээн хажыдыышкыннарны чайладыр дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлык төлевилелин белеткээр;

«Нотариат дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин ажылдап кылгаш, Тыва Республиканың Чазаанга чугаалажыр көөру-биле киирип келир.

3. Күрүненің нотариус бүрүзүнге бюджетке кирген күрүне каайлызының түңнүң 10 хуузу немелде ажыл төлевирин доктаадыр.

Ш. ООРЖАК.

БЕЛЕН БОЛУР

«Чал-Кежиг» совхоз бо чазын ортумаа-биле муң га черге тараа культураларын чажар. Ол хире шөлге кызыл-тасты, арбайны, суланы болгаш мал чеминге рапсты тарыыр сорулганы салган.

Совхозта «К-700» маркалыг ийи трактор бар. Оон бирээзининң коробказын септеп турар. «МТЗ-82» маркалыг беш трактор часкы хову ажылдарынга бүрүн белен. Техника септелгезин чорударын ажыл-агыйның кол инженери Олег Оюн хынамчалыг удуртуп келген. Холда бар артык кезектерни төптүг ажыглаарының бүгү хемчеглерин ап келгеннер. Шупту техника септеттинген деп чугаалаары ам дээрезинде болдунмас, тарылга эгелегижеге чедир удур септеттинер апаар чадавас. Кол инженер техникага артык кезектер айтырып чорааш, акша-төгериктиң өйшаанда шилчиттинмээнинден чоокта чаа хол-даяң келгенин дүвүрел-биле чугаалап орду. Артык кезектер алыр албан черинге 41 млн. рубль өрелиг бооп турарын чугаалады. Оон-биле кады совхоз ажылчыннары беш ай иштинде шалын албаан бооп турар. Тарылгаже мындыг янзылыг кирип турар болду, ынчалзажок күскү дүжүт дээш бар бүгү-ле хемчеглерни ап ажылдап турар мындыг.

Кывар-чаар материалдар баазазын ажыл-агый тудуп алган, ону ам ажыглалга киирер дээрге өртке удур албан чериниң удуртулгазы ону ам дээрезинде хагдырып каан. Часкы хову ажылдары ам кидин түлүк. Ынчангаш инженерниң, механизаторларның тура-соруу күштүг, часкы тарылганы чогуур хуусаазында чорударының болдунар-ла бүгү хемчеглерин ап чорудуп турарлар. Механизаторлар Михаил Оюн, Виктор Оюн, Николай Оюн олар техника септелгезинде эки диртип ажылдап турарлар. Бүгү техника тарылга хүннеринге чедир белен болур.

Михаил ОНДАР.
Чеди-Хөл кожуун.

БАШ УДУР САНАП АЛГАН

Сосновканың дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйы Таңды кожуунда тараа культураларын бүдүрер талазы-биле көскү черни ээлеп турар.

Бо чылын ажыл-агыйның механизаторлары 7279 га черге тараа культураларын тарааш, оон 7332 тонна дүжүттү алыр кылдыр планнап санааннар. Бир га шөлден ортумаа-биле 10 центнер дүжүттү алырының магадылалы бар.

Бүгү тараа культураларын тарыырынга 8891 га черни белеткээн. Дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйның директору Анатолий Владимирович Порожневскийнин чугаазы-биле алырга, бо чылын часкы хову ажылдарынга үш бригада ажылдаар. Бригадиринге чаа томуйлаткан Михаил Горбуновтуң бир дугаар хову бригадазында техника, кожуг машиналарының септелгези чоруп турза-даа, байдалды арай шүшпең бооп турар. Ынчалза-даа хову ажылдарын чогуур үезинде, кыска хуусаада чорударының аргазы бар дээрзин кол агроном бадыткап турар.

Михаил ОНДАР.
Таңды кожуун.

МАРГЫШ ЧОК ИШ

Чеди-Хөл кожуунда «Ак-Тал» совхозтуң малчыны Достай-оол Комбу коданында 380 төрүүр хойлуг. Оон 271 баш хураганны бо үеге чедир ол камгалап алган. Чүс хойга онааштыр бөгүнде 84 хураганны камгалап алганы ол бооп турар.

Ол-ла ажыл-агыйның хойжузу база-ла төрүүр хойлуг Александр Хууракта төрүүр 391 хойдан 299 баш төрээн болгаш чүс башка онааштыр чеден үш хураганны онча-менди доруктуруп турар.

Рынок экономиказынче шилчилгениң берге үези турзажок, «Ак-Тал» совхозтуң малчыннары эки ажылдап, бүгү бергелерни ажып эртер дээрзи маргыш чок. Республиказынга, чонга «Ак-Талдың» малчыннары эът, дүк продукциязын будүрүп бээр, оон-биле хандырар дээш тура-соруктуг ажылдап турары өөрүнчүг.

Чимит-Доржу ОНДАР.

КАМНАЛГАГА ЧЕДИРГЕН

Чадааананың хлеб заводу хоорайда база бир хоочун будүрүлгелериң бирээзинге санаттырып турар. Хүнде бо будүрүлге ортумаа-биле 7,5-8 тонна хлебти быжырар. Ол хоорай чурттакчыларынга болгаш кожа суурларга четчип турар. Мында ийи ээлчег бар, ында шупту херээженнер хаара туттунган, бир ээлчегде дөрт кижи ажылдап турар.

Заводтуң технологу Нина Чамааевна Монгуш ажылынга хамаарыштыр мынчаар чугаалады:

— Бистиң ажылывыс чаңгыс аай будүрүкчүлүг чоруп турар дээр болза шын эвес апаар. Чамдыкта хлеб чиг-бышканныг, дузу четпес, ажыг апаар таварылгалар бо-ла туруп кээр. Ийе, маңаа ажылчыннар база буруулуг болуп турар. Кол-ла чүве далгандан кол хамаажыр. Сөөлгү үеде Кызылдан кээп турар далганнарның шынары экижээн, хлебтиң шынары үүгээртээн.

Сөөлгү каш чылдарда хлеб быжырылгазының хемчээли элээн кызырылганын технолог демдегледи. Өртектер улгатканындан хлебтиң үнезин ам-на кижилер биле берген. Ыт, хаван азыраар дээш хөйну садып ап турганы чажыт эвес болгай. Өртектер өскенинден камналгалыг апарган. Оон ыңай кижилер тарааны хооруп, дээрбелеп ап турар.

Бирги ээлчегниң ажылдакчыларының кызымак күш-ажылын демдеглеп каары артык эвес боор. Чокпак Ооржак, Хажыт Болат-оол, Раиса Монгуш, Светлана Сат олар шалыпчы ажылдап турарлар.

Түлүш КАРЫМА.

ИДЕПКЕЙЛИГ КИРИШКЕН

Тыва Республиканың Чазаның болгаш профэвилелдер чөвүлелиниң республиканың хоорайларын болгаш чурттакчылыг черлерни чаагайжыдар талазы-биле апрель 10-дан 20-ге чедир чарлаан шалыпчы он хонуунга Барын-Хемчик кожуунуң чурттакчы чону идепкейлиг киришкен.

Ниитизи-биле шалыпчы он хонукта 5176,3 муң рубльдиң ажылдарын кожуун иштинге кылган. Шалыпчы хонукта 3067 кижи янзы-бүрү ажылдарны кылган. Үстүнде айыткан акшаның түңүнден 1674 муң рубльди суму чагыргалары, өскезин албан организациялар, будүрүлге черлери киирген.

Шалыпчы он хонукта 23 малчынның кажаазының көрженин коптарган, 6 кудукту септеп кылган, 4095 тонна бок-күзүрүмну аштап, сөөрткен.

Монгуш ХОЮГ-ООЛ.

ПАРЛАЛГА АЛБАНЫНЫҢ ДЫҢНАДЫЫ

«Республиканың хоорайларын болгаш суурларын чаагайжыдар талазы-биле шалыпчы он хонукту эрттирер дугайында» № 111 доктаалды Тыва Республиканың Чазаа 1994 чылдың апрель 6-да Тываның профэвилелдериниң республика чөвүлели-биле кады хүлээп алган турган. Ук доктаалдың күүселдезиниң түңнелдерин ТР-ниң Чазаның ээлчеглиг хуралынга чугаалажып көрген.

Шалыпчы айны апрель 1-ден эгелеп эрттирер дугайында шинтпирлерни хөй кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чагыргалары база хүлээп алганын түңнелдерни чугаалажып көрүп турган үеде демдеглээн. Хоорайларны, суурларны чаагайжыдар талазы-биле хемчеглерни айыткан доктаалды күүседириниң хуусаазын май 6-дан 10-га чедир уздыр дугайында шинтпирни шалыпчы он хонук эрттириниң холбаштырылга төвү хүлээп алган.

ТР-НИҢ ЧАЗААНЫҢ ПАРЛАЛГА АЛБАНЫ.

ФАБРИКА ХАГДЫНМАС, БУУРААШКЫНГА ТАВАРЫШПАС

ИНТЕРВЬЮ

Бистиң солуннуң штаттан дашкаар корреспондентизи Александр Хертек «Тыва даг-дүгү» комбинаттың арыглал фабриказының бөдүүн рудадан даг-дүгү арыглаар цегиниң начальниги **Кылын-оол Сазыг-оолович МОНГУШ**-биле ужурашкаш, оон интервью алган.

— Чыл эгелээнинден бээр ам дөрт ай эрткен-дир. Цехтиң күш-ажылчы көргүзүглеринге хамаарыштыр үүнү чугаалап болур силер?

— Комбинаттың арыглал фабриказының даг-дүгү болбаазырадыр ийи цеги эрткен чылдың төнчүзүнде түр хагдынган турган. Белен продукцияны Саян ажыр Абазаның демир-орук станциязынче үүдүрүп чорударын саадатканы, шоодайлап каан даг-дүгү цехтерге ажылдаар арга чок кылдыр оваланганы — хагдынган чылдагааны ол болган. Президентиниң, Чазактың шынгыы айтыышкыны-биле оон сөөртүлгезин дүргедеткен. Январь 11-де бедик сорттуг рудадан даг-дүгү арыглаар цехти хаан, күчүлүг, хөй дериглерлиг каът цехти катап ажылдадып эгелээн. Бедик сорттарлыг даг-дүгү арыглаар цехтиң ажылчыннарын бистиң цехтиң эвлчеглеринге кадыпкан.

Бедик сорттуг даг-дүгүн бистиң цех база бүдүрүп шыдаар. Бирги кварталда кошкак ажылдаанывысты маңаа айтыр апаар. Үш айда 7900 тонна продукция бүдүрер планывыс 5592 тоннага күүсеттинген. 832 миллион 942 муң рубльдиң бараанныг продукциязын алыр кылдыр планнааны 296 миллион 101 муң рубльге четпейн барган. Апрель айның бир хонуунда ортумаа-биле 122 тонна даг-дүгүн бүдүрүп келдивис. Планнаанынга оранчок четпес болур-дур.

Планнарын күүсеттинмейн келгениниң кол-ла чылдагааннары — дериглерниң болгаш механизмнерниң эргижирээнинден үрелиишкиннер үргүлчү таваржырында, артык кезектер тывылбазында. Дээрбелээр дериглерниң ажылдаары багай. Дагдан келген рудадан даг-дүгүнүн чамдык сорттарын арыглап алыры берге боор-дур. Ынчангаш хөй даг-дүгү арыглаттынмайн төктүне бээр. Ам бо хүннерде даг-дүгүн сөөртүр, хереглекчилерге дүрген чедирер ажылдар саадап турар. Бистиң цехтиң адаккы каъдында 1050 тонна продукция овааланы берген чыдар. Абазада 600 тонна даг-дүгү поездилерже чүдүртүнмээн. Поездиниң вагоннарынче чүдүрер ажыл комбинатта ооң хөлезинин төлээр акша чогундан саадап турар.

— Ажылдап турар цегиннериң ниити байдалы кандыгыл Кылын-оол Сазыг-оолович?

— Цех 1976 чылдың апрель айда ажыглалга киргеп. Оон бээр ам 18 чыл эртсе-даа, капитал септелге кылдынмаан. Ацгы-аңгы каъттарның шөлү аажок делгем. Чедир кылып аптар болза, ийи секцияның бирээзин ажылдаткаш, өскезин дыштандыр тургузуп болур. Амгы үеде үүгле чаңгыс секция ажылдап турар. Рынок-туг экономиканың ең берге үези кижилерниң ажылдаарынга берге байдалдарны таварыштырып келген. Каъттарже көдүртүр лифт ажылдавас. Ойбак соңгаларынга шил, оюлган-дежилген черлерни кылыр материалдар, будук аймаа тывылбас-тыр. Арыг агаар киирер, үндүр сордурар херекселдер ажылдавас. Хоорайның чылыг төвүнүң багай ажылындан суг дамчыдылгазы баксыраан. Арыгланыр, чунар черлериң чамдыызы ажылдавас. Чылыг чогундан ажылчыннарның аарып-аржыыр чоруу көвүдээн. Цехтиң каъттарының доозунналыышкыны нормачижээнден оранчок ажыг. Хоралыг бүдүүлгеде ажылдап турар кижилерге камгаланыр херекселдер, тускай хеп аймаа база чедишпес.

— Кадрлар айтырыы канчаар шинтпирлеттингенил?

— Бисте ам 433 кижи, ооң иштинде 39 инженер-техниктиг ажылдакчы бар. Ажылчыннарывыс четчир. Инженер-техниктиг кадрлар чедишпес. Шыырак мергежилдиг электриктер, дериглер эдикчилери негеттинип турар. Ажылга кызырылдалар болурун планнап турар. Ону чоорту үе көргүзе бээр.

— Ажылдап турар кижилериң кол негелделери, хомудалдары кандыг боор-дур?

— Шалың өй-шаанда үнмес, бичии ургуларга пособиелерни саададыр таварылгалар кайы хөй. Продукцияны керээ чарган хереглекчилер алгаш, өртээн өй-шаанда төлевес-тир. Фабриканың, комбинаттың директорлары ону негеп, сүржүү ам мырыңай чаңчыл болган. Комбинаттың банкылардан ап алган чээлизи көвүдээн, катап чээли дилээрге, сөөлгү үеде шуут бербестээн. Чээлини өй-шаанда төлевеске хөй хуу немээр апарган. Ынчангаш ажылдап турар кижилериң алыр акшазы эвээш хевээр. Оон ангыда цехтиң довурак-доозунунуң, ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бербейн турарының дугайында негелделер болгаш хомудалдар көвүдээн. Бо айтырыларны комбинаттың коллективиниң удавас болур конференциязынга чугаалажыр бодап турар бис.

— Бүдүрген продукцияларны ам кайнаар чорудуп турарыл?

— Мурнунда хереглекчилеривис хөй турган. Эвилеп сандараан соонда, ону алыр бүдүрүлгелер эвээжээн. Чөөн Европаның, Африканың чамдык чурттарынче база чорудуп турдувус. Олар ам чагыглар киирбестээн. Даг-дүгүн бо хүннерде Кыдат Республиканың чамдык бүдүрүлге компаниялары, Россияның бүдүрүлгелери ап турар. Индия, Соңгу Корея алыр дугайында дугуржулгалар бар. Сайзыраңгай араб чурттарынга садары амдыызында чугаа кырында арткан. Ол күрүнелер-биле дугуржулгалар кылдынмаан, керээлер чардынмаан. Красноярск хоорайда бир будүрүлге продукцияны ап, өртээнге кывар-чаар материалдарны чиик өртек-биле бистиң комбинатка берип эгелээн.

— Арыглал фабриказы удавас хагдынар, буураашкынга таваржыр дээн чугааларны кижи бо-ла дыннаар апарган. Оон дугайында чүнү чугаалаар силер, Кылын-оол Сазыг-оолович?

— «Дидир-дидир» дээн чугааларга бүзүрээн херээ чок. «Тыва даг-дүгү» комбинат Тыванын даг-дүгүнүн баштайызы болгай. Бурунгу Кара-Даш сыннарының даг-дүгүнүң курлавыры келир чүс чылдың баштайгы чылдарынга чедир төнмес дээрзин геологтар санап көргеп. Ол төне бергеде-даа, Аянгатыда, Бай-Тайга сыннарының эдектеринде, Барлык хемниң кыдында даг-дүгү барын шинчилелдер тодараткан. Ону бээр сөөртүр, цехтерге арыглаар арга бар. Даглардаже үндүр төп келгенивис 400 миллион тонна хире даг-дүгү артынчылыг хоюг ак довурактан асбошиферни будүрүп эгелээр. Аңаа асбокартонну үүге кылып болбазыл? Цехтериң бирээзинге Саян даглары-ның мраморун сөөртүп эккеп чондурарының аргазы база бар. Черивис байлак. Эрткен чүс чылда Кара-Даш дагларының байлаан англи, француз, поляк будүрүлге эзлери безин кээп көргеп.

Бот-догуннаан Тыва Республика бодунуң өнчүбайлаан ажыглаарын кажандаа соксатпас. Ынчангаш Ак-Довурактың улам сайзырадыр, фабрика хагдынмас, буураашкынга таваршыпас. Амгы бергедээшкиннерни эдиптериниң аргалары чоорту тыпты бээр.

«ЧАСКЫ ХҮН ЧЫЛДЫ ЧЕМГЕРЕР»

ЧЕРНИҢ ЭЭЛЕРИ

Улуг-Хем кожуунда часкы хову ажылдары түлүктээн. Хар улуг дүшкени-биле шык базырылгазы тайга эдектедир турар ажыл-агыйларга эрткен чылдаазынга деннээрге, элээн орайтадыр эгелээн. Ындыг турбуже, часкы тарылганы кыска хуусаада бедик агротехниктиг байдалдарга эрттирер дээш демисел хүн бүрү улам калбарып турар. Бо чугула ажылдарның чоруп турарының дугайында чугаа бистиң корреспондентивис Кежик-оол Чөреве-биле Улуг-Хем кожуун чагыргазының даргазы К. Т. Кууларның аразында болган.

— Кожууннуң хову-шөлдеринде бо хүннерде нити байдалды чугаалап көрүңерем, Карим Тасович.

— Кожууннуң совхозтары бо чылын он муң гектар шөлге тараа культураларын өстүрер деп турар. Ол дээрге эрткен чылдаазындан ийи муң гектар хөй болганы олдур. Тараа — көдээ ажыл-агыйның экономиказын көдүрер кара чаңгыс быра апарган дизе, частырыг болбас боор. Хөй тараалыг болза, акша-төгерик-даа, аъш-чем-даа, мал чемнери-даа бар апаар дээрзи билдингир. Ынчангаш кожуун чагыргазының тараа өстүренинче кол сагышты салып турарының ужуру-даа ында. Часкы тарылгага белеткел үезинде ажыл-агыйлар артык кезектер чогундан дыка улуг бергедээшкиннерге таваржып турдулар. Совхозтарның механизаторлары, инженер-техниктиг ажылдакчылары, удуртукчулары тывынгыр, чогаадыкчы аргаларны ажыглап, черле эрестиг хөделдилер. Бо хүннерде тарылгага кирер ужурлуг бүгү тракторларның болгаш кожуг машиналарының тозан ажыг хуузу ажылдап турар. Чаңгыс багай чүве — эрткен чылын чайгы болгаш күскү чер андырылгазын чорутпайн барганывыста. Аңгыстарның алдан ажыг хуузун удур чарып, илииртеп, хөй үени, күштү аңаа үндүрер ужурга таваржып турар. Сөөлгү медээ ёзугаар алырга, совхозтар 2700 гектар шөлду белеткеп алган. Эрте чажар культураларны «Ийи-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар (директорлары В. С. Ламажай, С. Ш. Ооржак) май 1-нин бүдүүзүнде чажып доозупкан. Ол дээрге күскү дүжүт ажаалдазын август айда чорудуп болурунуң бир барымдаазы-дыр. Часкы донат-ла болбас болза, улуг-хемчилерде багай эвес дүжүттү өстүрүп ап болур арга бар.

— Часкы хову ажылдары кандыг-кандыг онзагай талаларлыг болуп турарыл?

— Техника тура душпес чүве болза, механизатор кадрларывыс малгашка арынарын боравас боор деп бодаар мен. Чижээ, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтың тараажылары Василий Ушлан, Шолбан Донгак, Виктор, Сылдыс Донгактар Сенек аксында суггаттыг черлерни дүн-хүн чок аңдарып, илииртеп, чажып келдилер. Олар часкы тарылганы озал чокка чорударының эргежок чугулазын пат-ла билир улус чорду. Ол ышкаш, бедик темп-биле «Арыг-Бажы» совхозтуң механизаторлары Шивит-Доржу Балданай, Андрей Хунажык, Владимир Дажы, Аяс Уйнук, Эрес Бора-Тараа, Дыртык-Кара болгаш өскелерниң-даа ажылдап турарын демдеглевес арга чок. Кижилер черниң ээлери апарганының база бир херечизи ол деп бодаар мен. Шагда болза, бир механизатор черни андарып каар, күзүн өске механиизатор дүжүттү ажаар боор чүве. Ам ындыг эвес. Тараа соонда ол-ла кижи ажаалданы чорудар ужурлуг. Чер база оларда быжыглаттынган. Черни шын эвес ажыглаан дээш моон соңгаар совхоз эвес, а кооперативтер боттары торгаал төлээр болгай.

— Бүзүрелдиг кадрлар дугайында чугааладыңар. Бодунуң ажыл-херээн кончуг эки билир ызыгуур салгаан механизаторлар кожуунда эвээш эвес болгай. Оларның дугайын чугаалап көрүңерем.

— Эки кижилерниң кайызын ол дээр. Ажыы-биле чугаалааргa, совхоз бүрүзүнүң даянгыызы апарган өгбүлелер, азы өскээр чугаалаарга, суурларның чамдык кезии апарган ызыгуур салгаан механизаторлар эвээш эвес. Оларга Арыг-Бажында Бора-Тараалар, Арыскан-да Түлүш Сүрүңнер, Арыг-Үзүүнде Чаштар болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур. Чижээ, «ҮТКА 25 чылы» совхозта Даңзы-Белек Чаштың оглу Николай дуңмаларын, чээннерин баштап алгаш, бүгү совхозтуң тараазын, ногаазын өстүрүп турар болгай. Ол ышкаш хоочуннар дугайында база үттүп болбас херек. Оларның арга-дуржулгазын аныяктар улуг сонуургал-биле шингээдип ап турарлар. Тыва Республиканың алдарлыг механизаторлары, күш-ажылдың хоочуннары Түлүш Сандак-Доржу (Ийи-Тал суур), Кызыл-оол Кандан (Хайыракан), Бугалдай Доспан (Арыг-Бажы), Лопсанчап Мандан-оол (Арыг-Үзүү), Минчиир-оол Сырбыкай (Арыскан) сугларның үлегерин онзалап демдеглевес арга чок. Ынчалзажок бистиң механизатор кадрларывыстың кол нургулайы аныяктар бооп турар. Оларның ажыл-херээнге бердингенин, карак-кызылын бөгүнгү часкы хову ажылдары бадыткап турар.

— Тараажыларның ажылдаар, чурттаарынга таарымчалыг байдалдар тургустунган бе?

— Маңаа амгы үеде совхозтарның ядаргай байдалы дыка шаптыктап турарын айтыр апаар. Ынчалза-даа часкы хову ажылдарынче хаара туттунган бүгү кижилерни хандырар хемчеглерни ажыл-агыйларның удуртукчулары баш удур алган чүве. Хову турлагларында столоваялар ажылдап турар. Аъш-чем аймаан чиигеткен өртектер-биле ында кылып белеткеп турар. Столовая чок черлерде механизаторлар зөт болгаш өске-даа аъш-чем аймаан боттары складтардан ап турарлар.

— Арат (тараачын) ажылагыйларда база чурттакчыларга тараа тарыш бээр дугайында айтыырлар кандыг байдалдыг шинтпирлеттиниш турарыл?

— Бо берге үеде аратар совхозтарның дузазы чокта чурттап шыдавас деп бодаар мен. Оларның машина-техниказы бар-даа болза, тараа тарып, ажаап ап шыдавастар болгай. Ынчангаш араттар совхозтар-биле демнешпес болза хоржок. Ындыг демнежилге сезон эгезинде-ле көстүп эгелээн. Чижээ, Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтуң девискээринде турар араттар Сүрүңмей Мөдыр-оол, Олег Эникпен суглар часкы хову ажылдарында совхозта ажылдап турлар. Совхоз бодунуң ээлчээнде оларга керээ-дугуржулга ёзугаар дузаны кадар апаар.

Чурттакчы кижи бүрүзүнге хамаарыштыр оода 300 килограмм тараа өстүрүп бээр деп айтыыр база болур-чогууру-биле шинтпирлеттинип турар. Чижээ, «Ийи-Тал» совхоз 53 гектар шөлду шуут аңгылап берген. Ол ышкаш «Арыг-Бажы» совхоз Шагаан-Арыг хоорайның чамдык организацияларынга эрткен чылын-на тарааны тарып берип турган. Кызыл хоорайның чурттакчыларынга «Ийи-Тал», Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтар үрезинни, черни-даа бээр бооп, хоорай чагыргазы-биле дугурушкан. Кызылчыларның амдыгаа чедир чылыш чок бооп турары хомуданчыг. Чонга тараа тарып бээр талазы-биле элээн арга-дуржулга бисте бар. Ынчангаш кожуунувус чонунга четчир хемчээлдиг тараа аймаан өстүрер соруга салып, дүн-хүн дивейн, хөделип турарывыстың ужуру-даа ол.

— Тайылбыр бергениңер дээш четтирдим, Карим Тасович.

«Шыннын» корреспондентизи Кежик-оол ЧӨРЕВЕ чугаалашкан.

◆ *Чурттаар оран-бажың айтырыы* ◆

ЧОНУ ЧООРГАН: ооң ҮНҮ ҮНелиг

Интервью

Кызыл хоорай чагыргазының чамдык удуртукчулары боттарының эрге-дужаалын соора ажыглап, чуртталга бажыңнарын боттары ап, ажытөлдериниге үлеп берип, хоойлу-дүрүмнү каржызыбиле хажытканының дугайында шүгүмчүлелдиг материалдар «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга үнген. Ында айыткан факт-барымдааларны хоорай прокуратуразы болгаш Чазактың тургускан комиссиязы хынап көөрге бадыткаттынган. Ындыг-даа болза буруулуг кижилерге чогуур хемчеглерни мынчага чедир онааваан. Бо дугайында дыңнадыглар республиканың «Хостуг Тыва» улусчу фронтузунуң күүскомунга база кирген. «Хостуг Тыва» улусчу фрондунуң күүском даргазы Игорь Бадра редакцияга келгеш, маңаа хамаарыштыр интервью бээр күзелин илереткен.

— Солуннарга үнген шүгүмчүлелдиг материалдарга кандыг үнелелди берип турар силер, Игорь Иргитович?

— Хоорай чагыргазының бажың хуваалдазында аарыг болган четпестерни илередир, чидии-биле шүгүмчүлеп бижиир, буруулуг кижилерни хемчег алыр үези келген деп санап чоруур кижи мен. Мээң ол бодалымга дүүштүр бир дугаар материалды Г. С. Кончук солуннарга бижиди. «Эр хей» дээр мен. Буруулуг кижилерниң арын-нүүрүн-даа, албан-дужаалын-даа ол барымдаалаваан чорду. Бижиир дээнде ынчаар бижиири албан. Солунга шүгүмчүлеткен С. Н. Аракчаа биле Анчымаа Иргит агартынар сорулга-биле радиога, телевидениеге чүве чугаалааш, Галина Кончукту шын эвес материал бижээн деп кызыдыр хөрлеп, бактап, харын-даа өрү депшиирин кордап турар кижи-дир дээрзин айтып турганын ийи кулаам-биле дыңнадым. Ол материал шын бижиттинген деп санаар мен. Чүге дээрге ооң авторунуң төлептии, туруштуу меңээ билдингир. Кажан хоорай Советиниң депутады турган, Г. С. Кончук-биле кады бажың хуваар комиссияның ажылынга киржип турар үемде ооң шын дээш чаныш-сыныш чок демисежирин эскерген мен. Ол кымны-даа мегелевес, бактавас, кончуг ак сеткилдиг кижи. Өрү албан-дужаалче депшиир мен дээр бодал ында черле чок.

Солуннарга үнген материалдарның факт-барымдааларын хоорайның прокуратуразы (Судеркин), Чазактың тургускан комиссиязы (Э. Ооржак) хынап көөрге, олар шупту бадыткаттынган. Ол дугайында солуннарга бижээн, радиога, телевидениеге дамчыткан. Ону хөй санныг чурттакчы чон номчаан, дыңнаан, эки билир. Моон алырга, хоорай чагыргазының даргазының оралакчызы турган С. Н. Аракчаа, килдис эргелекчизи З. Ш. Седен-Хуурак, бажын хуваар килдистиң инспектору Анчымаа Иргит хоойлу-дүрүмнү үрээни шын болган-дыр.

Хоорай чагыргазының бажың хуваалдазында четпестерни эдер талазы-биле ёзулуг шыңгыы хемчеглерни алыр үези ам черле келген деп бодаар мен. Чурттакчы чон ону экижидирин, эде тургузарын үргүлчү неге турарын Президент-даа Чазак-даа, хоорай чагыргазы-даа, чон-даа эки билир. Ындыг-даа болза, ол четпестер төнчү чогу-биле уламчылап турары бо-дур.

— Маңаа хамаарыштыр силерниң бодалыңар кандыгыл?

— Ажыы-биле чугаалаарга, хоорайның бажынбалгат хуваалдазының системазында четпестер чаңгыс эвес он чылдар дүргузунда уламчылап келген. Ол четпестерниң төөгүзүн эки билир мен. 60 чылдарда Селина дээн ышкаш кижилер бажың хуваалдазын шын эвес чорудуп, алыксак-чиксек чоруу-биле шиттирипдаа турду. Оон өске-даа чижектерни киирип болур. Соңгаартан көжүп келген «специалист» дээр орус дылга чугаалажыр улустарга чаагайжыды туттунган бажыңнарны ээлчег чокка берип турганын кым-даа утпаан. Чажыргаш канчаар, ооң уржуу-биле хоорайның үндезин чурттакчылары ам бажың чок артканнар. Тываларның эвээш эвес кезии общежитиелерде, биче казанактарда амгы үеде чурттап, түреп турары чажыт эвес-ле болгай. 22 харлыг турган, 1975 чылда бажың ээлчээнге туруп алган мен. Бо хүнге чедир бажың алыр дээш чадажып каан мен. Хөй өг-бүлелиг кижиге чаңгыс өрээл бажыңга чурттаары берге-дир, бодум күүнда удуп туру мен...

Бажың хуваарының системазын үндезин дөзүнден эгелээш, чаартыр саналдыг мен. Бирги ээлчегде чурттаар оран-бажың дугайында Тыва Республиканың хоойлузун чаа парламент ажылдап кылыр ужурлуг, орта үндезилеп алгаш, чаартылгаларны кылыр апаар. Бажың хуваалдазын кылырынга политиктиг партияларның, шимчээшкиннерниң, хөй-ниити организацияларның төлээлерини киириштирери ажыктыг. Оларның санал-оналын алыр, оон ыңай айтырыг канчаар шиитпирлеттинип, күүсеттинип турарын контрольдаар апаар.

— Хоорай чагыргазында эрге-дужаалын соора ажыглаан, хоойлу-дүрүм үрээн кижилерни мынчага чедир хемчээн арбайн турар. Оларның бирээзин улуг албан-дужаалче депшиппикен, өскелери кандыг-даа буруу чок кижилер дег олла черинде ажылдап орар-лар-дыр. Бо тавар ылганы чон кайгап чугаалажып турар болу берген...

— Бо дээрге эрге-хоойлу органнарының, хамыктың мурнунда, хоорай, прокуратуразының (Судеркинниң) четпес ажылы деп санаар мен. Сайыт-даа, дарга-даа болза хамааты кижи-дир. Кым-даа кижи херек үүлгеткен болганда хоойлу ёзугаар көөрү албан, хереклери оттурар ужурлуг турган. Оон аңгыда, хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат кандыг-даа шиитпирлиг туружу чок дарга-дыр. Хоойлу-дүрүм үрээн эштеринге болчуп, камгалап турары илдең.

Чурттаар оран-бажың айтырыы амгы үеде — ең-не чугула амыдыралчы чидиг айтырыг. Мону чогумчалыг шиитпирлээр, бажың чок кижилерге бажың бээринин орнунга боттары кара туразында бажыңны чондан бузуруп чажырып ап, алыксаан-чиксээн көргүскен, шынчы эвес бо даргаларны ажылындан үндүрерин, оларның ээлеп алган бажыңнарын хавырарын чон негеп турду, ам-даа негеп турар. Бо дугайында солуннарга бижип, радиога дамчыдып турду. Ындыг-даа болза чоннуң үүнүн херекке албаан, чүү-даа болбаан ышкаш болган. Мерген угаанныг тывынгыр чонну тыва улус бедии-биле үнелеп көргеш, «чону чоорган» дижир ышкажыгай, Хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сатты чон улуг идегел-биле соңгаан. Ол хирезинде чонуң үүнүн, хомудалын, санал-оналын дыңнавайн, үнелеп көрбейн, хүндүлевейн турары четпес деп санаар мен. Чоннун шүгүмчүлеп турганы, хоойлу-дүрүмну үрээн С. Н. Аракчааны хоорайда Президентиниң төлээлекчизи кылдыр депшиткен-дир. Чон аңаа таарзынмайн, деткивейн, харындаа элдепсинип кайгап турар.

Бир эвес бо илереттинген четпестерге хамаарыштыр кандыг-даа хемчег албайн, олчаан эрегчейлеп, тоомча чок эрттирип каар чүве болза, чоннуң, ылаңгыя аныяктарның кижизидилгезинге багай салдарын чедирер. Чүнү-даа үүлгедип, кандыг-даа хоойлу-дүрүм үреп каарга ажырбас чүве ышкажыл деп бодай бээрлер...

— Галина Степановна Кончук материалында айыткан факт-барымдааларның шынныын бадыткап, деткиир ужурлуг албан черлериниң шуптузунга каш удаа барып чораан. Ындыгдаа болза ёзулуг дуза көргүскеннер эвээш. Бо айтырыгны Чазак хуралынга чугаалажырын шинтпирлезедаа, ол болбаан.

— Бо дугайында бистиң улусчу фронтуга база кээп, арга-сүмени айтырып чораан кижи. Хоорай чагыргазының бажың хуваалдазында четпестер-биле анаа эптежип олурар арга чок болу берген. Ам ак, караны, изиг, соокту, чигирзиин, ажыын илередир үе келген. Тыва Республиканың Дээди Хуралы бар-дыр, ынаар хомудал бижиктен Галина Степановна киирер болза эки-дир. Орта материалда айыткан четпестерниң факт-барымдааларын Чазактың, хоорай чагыргазының эрегчей көрүп, хемчег албан келгенин бижиир. Парламент кымга-даа хамаарылга чок комиссиядан тургускаш, хереклерин ужурун хынаарын дилээр. Чон чогум шынны билген турар ужурлуг.

Хоорай чагыргазының бажың хуваалдазында хажыдышкыннар чүгле Г. С. Кончуктун бижээн материалында айыткан факт-барымдаалар-биле кызыгаарлаттынмас, оон өске-даа четпестер бар. Оларны база солуннарга илередип бижиири чугула деп санаар мен. Чүге дээрге бистин сорулгавыс четпестерни эдери, ажылды экижилери болгай. Чонга оон өске ажыктыг орук чок.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим.

«Шыннын» корреспондентизи Таан-оол ХЕРТЕК чугаалашкан.

ХУУЖУТКАН БҮДҮРҮЛГЕЛЕР ДУГАЙЫНДА

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөрөнгизин эргелеп-башкарар талазы-биле комитет № 20 садыг бүдүрүлгезин (аъш-чем магазинин) болгаш № 11 «Үүрмек барааннар» магазинин хуужудар талазы-биле садыглаашкынны 1994 чылдың март 11-де организастаан. Ооң түннелин үндүрген, конкурс-аукционнарның тиилекчилерин тодаргайлаан. № 20 магазинни шеглеттинген харыысалгалыг «Вариант» деп эштежилге садып алган. Ук эштежилге болза бүдүрүлге чериниң күш-ажылчы коллективиниң кежигүннериндеи тургустунган болгаш хуужудуп турар объект дээш тиилекчи өртекти — 435 миллион рубльди адаан. 30 хуу чиигелдени барымдаалаарга, ол эштежилге комитетке 304,5 миллион рубльди төлээр.

«Үүрмек барааннарның» № 11 магазинин Саяногорск чурттуг В. С. Токан деп хуу кижи 6 миллион рубль-биле садып алган турган.

Ынчаарда хуужуткан ол бүдүрүлгелер дээш оларны садып алганнар чеже акша-хөреңгини чарыгдаанын мооң адаанда саннар херечилеп турар.

Муниципалитеттиң № 20 садыг бүдүрүлгези. Активтери (кол хөреңгилери, эвээш үнелиг эт-херексел, бараан-материалдыг үнелиг үүлдер, акша-хөреңгилери, дебиторлары-биле санажылгалары: 60396 муң рубль. Пассивтери (чээли берикчилери-биле санажылгалары, бюджет-биле санажылгалары, кыска хуусаалыг чээлилер): 55097 муң рубль. Ол объект дээш садып алыкчы комитетке 304,5 муң рубль төлээр.

Муниципалитеттиң № 11 садыг бүдүрүлгези («Муң барааннар» садыы). Активтери (кол хөреңгилери, эвээш үнелиг эт-херексел, бараан-материалдыг үнелиг үүлдер, акша-хөреңгилери, дебиторлар-биле санажылгазы) — 20590 муң рубль. Пассивтери (чээли берикчилери-биле санажылгалары, бюджет-биле санажылгалары, кыска хуусаалыг чээлизи, бүдүрүлгениң карылгазы) — 67805 муң рубль.

Объект дээш комитетке садып алыкчы 6000 муң рубль төлээр турган.

Төлеттинмээн өрелерни болгаш карылгаларны кады санаарга, объектини садып алырының бүгү өртээ — 53215 муң рубль.

Муниципалитеттиң № 20 болгаш 11 бүдүрүлгелери («Үүрмек барааннар» садыы) муниципалитет өнчүзүнде чуртталга бажыңнарында тургустунган. Магазиннериниң бажыңнары бүдүрүлгелер-биле кады хуужуттунмаан болгаш комитет оларны арендага дүжаар.

№ 20 магазиннинң бажыны дээш аренда төлевири мындыг: бажыңны, ооң шөлүн, ажыглаан эленчизин барымдаалап көөрге, айда 609781 рубль болур. № 11 магазиннинң («Үүрмек барааннар» садыының) бажыының аренда төлевири айда 7.894400 рубль болур.

Россия Федерациязының Эт-хөреңги эргелеп-башкарар комитединин 1994 чылдың февраль 16-да № 353 Р айтыышкыны-биле бадылаан Дүрүмну барымдаалаар болза, арендаторлар муниципалитет өнчүзүнден хуу өнчү кылдыр бажыңнарны садып алыр апаар, ынчаарга № 20 магазиннинң бажыының өртээ 14634750 рубль, № 11 магазиннинң бажыының өртээ — 189465600 рубль.

Арендага бажың хөлезилеп алганнар электроэнергия, чылыдылга энергиязы, соок суг, канализация, сигнализация дээш хамаарышкан албан черлеринге аңгы төлээр.

Ынчаарга хуужуткан бүдүрүлгелериниң алыс өртээ мындыг:

№ 20 магазиннинң — 313835,75 муң рубль.

№ 11 магазиннинң («Үүрмек барааннар» садыының) — 240680,0 муң рубль.

Мерген АНАЙ-ООЛ.

Кызыл хоорайның муниципалитет эт-хөреңгизин эргелеп-башкарар комитеттиң даргазы.

ЧОН АРАЗЫНЧЕ ХАНЫЛААР

«Кандыг-даа берге үелер эрткилей бээр, күштуг, угаан-сарыылдыг кижилер артып каар. Бистиң Россияның ажылчы чоннары төөгүде кандыг-даа бергелерни, халаптыг дайыннарны безин тиилеп келгеннер. Ам чуртта экономиктиг, политиктиг кризистер-биле чергелештир, диргелип келген халап — арагалаашкынны канчап-даа тургаш шегледири. Чоннуң кадык, шыырак, мурнакчы үзелдиг кезээн көдүрүп ажылдаар болзувусса, мындыг шаптараазынныг байдалдан үнериниң аргазы бар, чоннуң аразынче кирип, аныяктарга кыйгыдан салыр» — деп, философия эртемнериниң доктору Ю. М. Орлов 8-ки делегей чергелиг конференцияга чугаалап турда дыңнап ордум.

Арагалаашкынның салдарындан аарааннарны эмтан, сыкыртылга чокка эмнээр амыдыралдың овур-хевирин өскертиптер тускай методту қогааткаш, хөй эмчилерни-өөрениқчилерни белеткээн, чыл бүрүзүнде-ле 30-40 муң кижини берге аарыгдан хостап, кадыкшылды сөнпеп қоруур, ССРЭнин улустың эмчизи, медицина эртемнериниң доктору Александр Романович Довженконуң 76 харлаанынга тураскааткан эртем-практиктиг конференция ук салым-чаянныг, кижизиг эртемденниң методунун арыг болурун камгалавышаан, алкогольдан аараан-даа, кадык-даа кижи бүрүзүнге, кижинин эн-не эргим эртинези — кадыкшылга өөренир, ону кезээде камнаар, харындаа чагыыр дээш оралдажырын эртемденнер, өске чурттардан келгеннер чугулалап чугаалап, конференцияның киржикчилеринге кыйгы салып турдулар.

Элээр чоруктуң болгаш кадыкшылдың Бүгү-Россия база делегей чигазынга өөредилге эртип чораан. Раиса Монгушовна Төптуг-оол-биле Татария, Якутия, Башкирия, Тюмень, Краснодар, Свердловск дээш өске-даа черлериниң төлээлери-биле ужуражып, арга-дуржулга солуштувус. Ук черлерде чөвүлелдер А. Р. Довженконуң методу-биле эмнээр тускай төптерни тургускулаан болгаш ында дээди эртемниг педиатр, терапевт эмчилерни база психологтарны тускай курстарга өөреткилеп алгылаан. Крайлар, областарда, республикаларда элээр чорук болгаш кадыкшыл чөвүлелдериниң баззазында ындыг профилактика төптериниң бир онзагай чүвези чүл дээрге кадык чаагай амыдыралче чонну көдүрүп, суртаал ажылы кылыындан ангыда, арага-дарыга сундулуг, таакпылаар элээдилерни, өске-даа кижилерни төпче чалап алгаш, бөлүктеп ажыл кылыр, херек болза эмнээр, аас-кежик, кадыкшылга сеансыларынче чалаар, аныяк ада-иелерге кадыкшылга кичээлдери, ажык чугааларга, арага, таакпынын хоразының дугайында билиглер бээр, ынаар наркомания эмчилерин болгаш медицина училищезинин башкыларын чалаар дээн ышкаш мындыг калбак хемчээлдиг ажылдар кылыр.

База бир, ылангыя бистиң республикада бөгүнге чедир тургузуп, кылып чадап каан айтырыгны аңаа көдүрген. Ол болза арагадан эмнеткеннерге, чыглып алгаш амыдыралчы айтырыглар, кадыкшыл чагыдылгазы деп үүл, эмнеткен соонда аъш-чем, дыштанылга, амыдыралдың овур-хевирин канчаар эде тургузарының дугайында чугаа кылыр клубтарны ажылдары. Шак ындыг арагадан аарыг-аржыкты көрген, човуланы эрткен, социал бөлүк кижилерге дагдыныкчылар арга-сүме кадарын, ажыл-хожулга тургузарын чедип алыр болзувусса, кижилерге бир эки деткимче дээрзин республиканың наркология төвүнүң кол наркологу Вера Донгаковна Доржукай-биле дугуржуп, бистиң төптү алгыдар дугайында айтырыгны көдүрер деп шиитпирледивис.

Арага — чем аймаанга хамаарышпас, наркотик бар бүдүмел болганда, ону ижерин эвээжедир, шеглээр дугайында Европаның 26 күрүнелериниң төлээлери эрткен чылдың октябрьда чыылгаш, арага ижерин шегледир дугайында Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязы-биле тускай планны хүлээп алган. Ук планда 5 угланыышкынны амыдыралга боттандырарыбиле хүлээп алган:

— Европа чурттарынга алкогольга хамаарыштыр күрүне политиказын тургузары;

— делегей чергелиг организациялар-биле кады ажылдажылга;

— кижилериниң кадыын быжыглаар талазы-биле байдалды экижидери;

— бирги эмнелге дузазын чорудары;

— деткимче системазын сайзыраңгайжыдары.

Бүгү-делегейниң кадык камгалал организациязынын Европа девискээр бюрозу 2000 чылга чедир бодараар бо планның күүселдезин контрольдаарын айтып турар. Ук планны тургузуп тура, кадык культураны, кадык экономиканы тургузар дизе, кадык күрүнежи болгаш ниитиниң кадыкшыл политиказын сайзыраңгайжыдар деп айыткан. Европа чурттарының бо планын деткиир, күүседиринге бүгү-ле эртем-билиглиг, угаан-сарыылдыг кижилерни, хоорайның, көдээниң мурнакчы интеллигенциязын, башкылар, культура, эмнелге ажылдакчыларын, аныяктар, херээженнер чөвүлелдерин, ада-иелерни бир демниг көдүрерин Бүгү-делегейниң элээр чорук болгаш кадыкшылга лигазы, Россия организациязы сүмелеп, иштики херектер органнарының, кадык камгалал, аныяктар, чырыышкын яамыларының, суд, прокуратура органнарының төлээлериниңдеи тургустунган чогаадыкчы бөлүктү тургузарының дугайында чагааларны республикаларның, чер-черлериниң удуртулгазынче чорудуп, бистиң чөвүлелдиң активчилерин ук бөлүктүң ажылынга эн-не идепкейлиг киржирин дааскан чүве. Бистиң республиканың Президентизиниң социал айтыыглар талазыбиле оралакчызы Б. С. Шыырап дарга ук бөлүктү тургузар хемчеглерни алырынга мени база киржирин сүмелээн.

Ам арагалаашкын, алкоголизм болгаш өске-даа күзенчиг эвес чоруктарга эптеш чок болурунче ажылды аныяктар, студентилер, чон ортузунга кызымак чорудуп турар удуртукчуларны адаары артык эвес деп бодап тур мен. КПТУ-4-түн директорунуң кижизидилге талазы-биле оралакчызы А. Н. Потапова, автоорук техникумунуң директорунуң оралакчызы Г. Д. Чеботарева, № 9 школаның директору В. О. Дөмүр-оол, КПТУ-1-нин, № 5, 8, 11 школаларның, ККПИ-нин удуртукчулары, өске-даа өөредилге черлериниң, организацияларның харыысалгалыг ажылдакчылары бистиң методиктиг төпке кээп, өөредилгени эрткеш, кадыкшылга төвүнүң, Кызыл крестин, наркологиянын эмчи-лекторларын чалап, солун, ажыктыг ужуражыышкыннарны чорудуп турар.

Чон аразынче кирип, студентилер, оолдар, кыстарга ада-өгбелериниң чанчылдарын, өске сайзыраңгай чурттарда кадыкшылга үнелээшкин, багай чаңчылдарга удур күжениишкинниг ажылдарның түннелинде чамдык эки талалыг чедишкиннерни ажык-кара чокка чугаалажыры ажыктыг дээрзин удавас июль 2-де он чыл юбилейин демдеглээр деп турар Красноярскиниң агроуниверситединиң Кызылда филиалының башкыларының ажылы бадыткап турар.

Ында план ёзугаар ёзулуг-ла кадыкшыл чагылгазының ужуралдары солун бооп турар. «Дүнгүр» ниитилелдиң кежигүнү Роза Настык-Доржу Америкага дуржулга солчуп чорааш, көрген, билген үүлдерин, кижи бүрүзүнге кадыкшылды кым-даа чагып, тургузуп бербес, кадык, чараш болуру, бодун ажаар-тежээри чүгле боттан хамааржыр дээрзин чугаалааш, арага, таакпы, ажыгкылык, багай үүлдерден чайлап чоруурун кыйгырган. Ниити кафедра эргелекчизи, хоочун башкы Г. А. Забелинанын улустуң чогаалчызы К. К. Кулажы-биле «Аскежиим чонум-биле аралажып, ооң өндүр улуг чанчылдарын сагып чораанында» деп темага ажык чугааны организастааны аныяктарның угаан-бодал сайзырылга дыка ажыктыг болган дээрзин айтыры артык эвес.

Эки чаңчылдар дугайында кыска чугаа, көргүзүглерни № 9 школада ажылдап турар Моол тываларының төлээзи Задч Дайнаа бо өөредилге черинде эгелеп каан. Ындыг ужуражылгалар өске өөредилге черлеринге база көвей-ле болзунам деп идегеп каалы.

Мен хууда Светлана Савыр-биле № 9 школаның онгу класстарынга «Кадыкшыл чүден хамааржырыл» база «Оолдар, кыстар келир үеде өг-бүле амыдыралынга канчаар белеткензе чогуурул» деп темаларга кичээлдерни чорудуп турар бис.

План ёзугаар күрүненин педагогика институдунун студентилеринге Л. А. Охотникова эмчи-биле ужуражылга кылыр деп белеткенип турар бис.

Номчукчуларның кичээнгейинге бир чаа үүлдү кысказы-биле дыңнадып каайн. Бистиң чөвүлелде чурукчулар, соцпедагогтардан тургустунган суртаалчы бөлүк ажылдап турар. Төрээн найысылалывыс Кызыл хоорай 80 харлаар. Кижи бүрүзү ооң каас-шиник, быжыг корум-чурумнуг болурунга үлүүн киирер ужурлуг. Хереглекчилер кооперациязының профэвилелдер обкомунуң даргазы Эрес-оол Шаравиевич Ондар, базаар директору Борбак Кыргысовна Кыргыс, республиканың автоорук каттыжыышкынының даргазы Юрий Чижиков, вокзал начальниги Полина Ванхобина дээш, өскелер-биле-даа хуралдап, планныг ажылдап эгелей бердивис. Бисте суртаалчы бөлүктүң удуртукчузу — Суриков училищезинин доозукчузу Анатолий Александрович Тюлюш. Ынчангаш чагыг кылырлар база бистиң төпке чедип кээр. Адак соонда, номчукчуларга хуумда угаадып, чөптүг дилээм мындыг! Бис арагалаар, ында-мында ушкулаан эр, херээжен кижилерни эскерер, ону долгандыр шуугажыр чаңчылдыг апарган бис. Шак ындыг кижилер эвээш болур кылдыр, харындаа эпчоксунуп эгени бээр кылдыр көску, дидим суртаал ажылын чүге албан, организациялар, хөй-ниити организациялары бир демниг көдүрүп, чорудуп болбазыл?

Бистиң чөвүлел, ходун сунуп, арга-сүмени айтырып, кады хөделиринче угланган айтырыгларны чөптүүбиле тургузуп келген ямыларга, ылаңгыя аныяктар айтырыгларының талазы-биле — аныяк сайыт А. С. Санчат, Көдээ ажыл-агый яамызының — сайыды С. Х. Монгуш дээш, өске-даа удуртукчуларга өөрүп, оларның деткимчезинге даянып, улуг келир үелиг, кижизиг ажылды бодарадыр дээш туржур бис.

Апрель айның эгезинде чер-черде чагырга даргаларының хуралында ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак нацияның кадыкшылы — айтырыгларның айтырыы, нелерниң, чаштарның, чаш ажы-төлдүң кадыының шынары дээш кылыр ажыл хөй дээрзин бо-ла бүгү талалыг, нарын ажылга өгбелерниң, чоннуң чаагай чаңчылдарыбиле чергелештир, сайзыраңгай чурттарның үлегер-чижээнден өөренир деп тодаргай чугаалааны удуртукчуларга дыка ажыктыг болган деп бодаар мен. Чонувус — чоорган, чонувус аразынче кирип, оларның киржилгези-биле багай чаңчылдарга удур демисежилинер!

Наталья ТЫРТЫК-КАРА.

Элээр чоруктуң болгаш кадыкшылдың республика чөвүлелиниң даргазы.

БАЗА БИР САДЫГ

Барыын-Хемчик кожуунда арат ажыл-агый каттыжыышкынында араттар боттарының эгелекчи бодалдары-биле бот-башкарылгалыг чаа садыгларны ажыдыр эгелээни черле эки бооп турар. Кожуун төвү Кызыл-Мажалыкта «Чеди-Хаан», «Тараа», «Малчын», Бардыкта «Кашпал» деп араттарның чаа садыглары ажыттынгылаан.

Херээженнериниң март байырлалының бүдүүзүнде Ак сумузунуң «Үстүү-Кара-Суг» арат ажыл-агыйының кежигүннери Алексей Ур-Сат, Алексей Күжүгет оларның удуртулгазы-биле Кызыл-Мажалыкта «Херел» кинотеатрның чанында садыг ажыттынган. Бо садыгда араттар боттарының өг-бүлелериниң ишти-биле демнежип ажылдап эгелээн.

Садыгда аъш-чем, идикхеп барааннарын делгиирде салгылаан. Боттарының күжү-биле соктааны бир шоодай арбай далганын херээженнериниң байырлалында саткан. Ол ышкаш садыында сүттүг шайны хайындырып, боова-боорзак, хуужуур, хаарган тыва далганны садып турары өөрүнчүг. Садыгның бир өрээлинде изит чемнерни кылып турар. Ооң иштинде тура чемненир столду база салган. Садыгжы араттарның бараанныының өртээ дыка чиик, бир килограмм крупа ристиң өртээ 500 рублей. Бо магазинден бараанларны садып алгаш, чемненип база болур.

Садыгжы араттар мынчаар чугаалаар болдулар: «Чайын национал тыва чемнер: хойтпак, быштак, аржы, чөкпек дээн ышкаш чемнерни база кылып садар бис. Ол ышкаш эттээн хой, өшкү, хураган кежин чондан киирип алгаш, садарын шеңээр бодалдыг бис».

Таваа-Самбуу САРЫГЛАР.

Барыын-Хемчик кожуун.

СОРУЛГАЛАР УЛУГ: кижилер-биле сырый харылзаалыг ажылдаар

(БТУН - НУҢ II ОТЧЕТ - СОҢГУЛДАЛЫГ КОНФЕРЕНЦИЯЗЫНГА ОТЧЕДУ)

1991 чылдың төнчүзүнде болгаш 1992 чылдың эгезинде Тыва Республикага элээн нарын байдал турганын чон билир. Нациялар аразының харылзаалары, социал-политиктиг байдал Россияның өске девискээрлеринге дег чаартылгаже угланып, эде тургустунуушкунче онза түткүл илереттинген үе турган. Ынчан Барыын-Хемчик кожууннун болгаш Кызыл хоорайның бөлүк чурттакчылары, хөй-ниити ажылынга идепкейлиг, чаңгыс аай эп-сеткилдиг элээн каш кижи боттары чыылгаш, Тыванын девискээринге чаа улусчу намны организастап тургузар деп шиитпирлээн. 1991 чылдың декабрь 14-те Кызыл хоорайга баштайгы тургузукчу конференцияны эрттирген. Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намын (БТУН-ну) тургусканын чарлаан болгаш ооң дугайында медеглелди хүлээп алган. Намның Программазының болгаш Уставының (саавырының) төлевилелдерин белеткеп кылырын тургузукчу бөлүкке дааскан. Бөлүктүң белеткээни ол документилерни намның бирги Улуг хуралы (конференциязы) 1992 чылдың январь 18-те сайгарып көргеш, бадылап үлээп алган. Намның удуртукчу органнарын: политчөвүлелин, күүсекчи комитедин, политкүүскомнун даргазын бадылаан. Ынчангаш бо эрткен үеде бистин кылган ажылывыстын дугайында отчёт-иletкелди политкүүсконамның 1994 чылдын апрель 16-да эрткен Улуг хуралынга берген.

Бир-ле дугаарында, хоойлу ёзугаар Тыва Республиканың Юстиция яамызында БТУН-ну бүрүткедир талазы-биле организастыг ажылдар чоруттунган. Программа, Уставтың сөзүглелин эде парладып, бүрүткедирининг бүгү-ле ажылдарын эрттирген. Ынчан-на намның агар санын «Тыва кредит» деп коммерция банкызынга ажыткан.

Программа дугайында. Солуннарга болгаш хөй-ниитинин массалыг органнарынга бистин кылган медеглеливиске мынчаар айыткан бис:

Бистер национал катап тургустунуушкун, экономиктиг база угаан-бодал талазы-биле чаартынышкын дээш. Тыва Республиканы Россия Федерациязының долу үнелиг болгаш ооң дугайында медеглелди кежигүнү, бот-догуннаан күрүнелерниң база делегей ниитилежилгезинин төлептиг киржикчизи болдурар дээш бүгү демократтыг күштерни, хөй-ниити организацияларын, күрүне органнарын болгаш ажыл-агый тургузугларын сырый каттыштырар идеянын талалакчылары болгаш ол талазы-биле бир эп-сеткилдиглер, тургузукчу конференцияга Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намы (БТУН) тургустуганын чарлап тур бис.

Намның сорулгазы болза Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарынын база камгалаарынын үндезининге эрге-хоойлулуг күрүнени тургузарынга идепкейлиг киржири болур.

Нам политиктиг ажыл-чорудулгазынга Тыва Республиканың бот-догуннаашкынын быжыглаарынын база камгалаарынын сорулгазын салып, Россияның парламентизинге болгаш Президентизинге эки турабиле дамчыдып берген эргелериндан ангыда, бодунун девискээринге Тыва Республиканың хоойлулары дээди күштүг болур деп санап турар: Россияның Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын, Федераллыг чаа керээни болгаш республиканың чурттакчыларының эрге-ажыңга хамааржыр өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу документилерни ажылдан кылырынга болгаш хүлээп алырынга эргечагырганын бүгү деннелериниң. хөй-ниити организацияларының, күш-ажылчы коллективтериниң болгаш хамаатыларның калбаа-биле киржири дээш туржур. Тыва Республиканың бот-догуннаан эргелерин кызагдап турар Россияның хоойлуларының, Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктарының күштүг болурун бистин республиканың Дээди Хурал азы Президентизи түр соксадып болур дугайында күүлдерни Тыва Республиканың Конституциязынга киирерин чедип алыр дээш нам ажылдаар. Тыва Республика Россияның федеративтиг күрүнезинин долу эргелиг тургузукчуларының бирээзи болганда, делегей харылзааларынга бот-тускайлан субъект болуп турар. Россияның Президентизинин төлээлекчизинин албан ажылын республикага тургузарынга шуут удур бис. Бо талазы-биле база черни хуу өнчү болдурарының дугайында айтырыга хамаарыштыр республикага референдум эрттирер ужурлуг.

Программада көрдүнген сорулгаларны чедип алыр дээш кылган ажылдарывыс:

Политиктиг айтыырлар талазы-биле БТУН 1992 чылдын май 16-да Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка, Дээди Совет даргазы К. А. Бичелдейге мындыг кыйырыгны салган:

Хүндүлүг Президент болгаш Дээди Советтин хүндүлүг Даргазы, Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намының Политчөвүлели. республиканың чурттакчы чоннарының хөй кезиинин күзел, чүткүлүн илереткиишаан, Тыва Республиканың Үндезин хоойлузунга (Конституциязынга) Тыванын чонунун дараазында бот-догуннаан эргелерин хоойлу ёзугаар быжыглап киирерин чедип алыр деп шиитпирлээнивисти Силерге албан ёзузу-биле дыннадыры чугула деп санадывыс:

— Тыва Республика Россия Федерациязының составындан хостуг үнер эргезин болунга арттырып алыр;

— Тыва Республика болунун хоойлуларын: кеземче, херээнин, хамааты херээнин болгаш күш-ажыл дугайында хоойлуларны хүлээп алыр;

— Тыва Республиканың девискээринге Россия Федерациязының Тыва Республиканың бот-догуннаан эргелерин хүндүлевейн турар хоойлуларын болгаш доктаалдарын республиканың Дээди Соведи болгаш Президентизи күш чок болдурар;

— Тыва Республиканың девискээринге черни садыглап болгаш садып ап болбас;

— Россия Федерациязының Үндезин Хоойлузунга (Конституциязынга) нацияларның ботбашкарлыр чоруу оларның шуут ангыланып үүнүп болурунга чедир магадылаттынган турар ужурлуг деп түүлдү киирери дээш ажылдаар.

Тыванын чонунга үстүнде айтыырларның канчаар-даа аажок улуг ужур-уткалыын өөренип көргеш. 1992 чылдын июнь айда чоннун төлээлериниң Бүгү-Тыва Улуг чыжын эрттирерин. анаа ол айтыырлар талазы-биле бүгү чоннун референдумун эрттирерин шиитпирлээрин Политчөвүлел чугула деп санап турар.

Ындыг сорулга-биле БТУНнун Политчөвүлели Тыва Республиканың чонунга, политиктиг партияларынга, шимчээшкиннеринге, хөй-ниити организацияларынга, чогаадыкчы эвилелдеринге, шажын-чүдүлге ниитилелдеринге чоннуң төлээлериниң Бүгү-Тыванын Улуг чыжын эрттиреринге болгаш ындыг чыышты белеткеп эрттиреринин республика оргкомитедин тургузарынга деткимче көргүзериниң дугайында кыйырыгны үндүрдүвүс. Чер-черде бодувустун эге организацияларывыска референдум эрттирерин деткириниң хол үжүүнүн чыылдазын эгелээрин дааскан бис.

Оон-биле холбаштыр Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намының Пөлитчөвүлели Силерни Бүгү-Тыванын Улуг чыжын эрттиреринге Дээди Советтин, Тыва Республиканың Чазааның киржир деннелинин болгаш бо айтыырлар талазы-биле бодунарның туружуларны эптиг арга-биле дыннадырын Силерден дилединис.

БТУН-нун Политчөвүлели. Бо чугула айтыырлар талазы-биле чоннун чыжын эрттирер деп саналды амыдыралга боттандырар сорулга-биле БТУН-нун Политчөвүлели Тыва Республиканың чонунга, политиктиг партияларга, шимчээшкиннерге, хөй-ниити организацияларга, чогаадыкчы эвилелдерге, шажын-чүдүлге ниитилелдеринге кыйырыгны база кылган. Чыыш эрттирер дугайында намның үндүрген идепкейи бүтпейн барган. Колла чылдагаан — ынчан Тыва Республикага Улуг хурал дугайында хоойлу чок болганында деп санап турар бис.

Улуг хурал дугайында бүгү чоннун чыжын эрттиреринде шынап-ла, нарын айтыыр. Хоойлуну хүлээп алыр үеэ ам черле келген. Ынчалза-даа Улуг Хурал ынчан эрттээн-даа болза, бистин көдүрүп турган айтыырларывысты сессияларга-даа. чазактын хуралдарынга-даа чаңгыс эвес удаа чугаалажып келген. Ол айтыырларның канчаар шиитпирлеттинип келгенин чон эки билир.

Тыва Россияның составында турар болганда бо улуг күрүнениң федеративтиг тургузуу, оон Чазааның, Федерацияның киржикчилери — субъектилерге чамаарылгазы бисти дувуретпес арга чок.

Федеративтиг керээ чарып турар үеде социал-политиктиг-даа, национал. девискээр-даа талазы-биле айтыырлар чидиг турган. Россия база ССРЭ ышкаш буступ дүжер чыгыы турган. Ындыг байдалда бистин республиканың делегациязының ол Керээге ат салганы буруулуг, шын эвес акт деп санавайн турар бис. Ынчалза-даа Россияның губерния эргелеп-башкарылгазының талалакчылары ол Керээни колдап салганы хомуданчыг болган, национал республикаларның үну ол Керээде колдуулга чок, дыналбайн барган. Бо талазы-биле «тускайлан турушту Татарстан көргүзүп, бот-догуннаашкынын элээн шынарлыг оруун сөөлүнде ол өске чоннарга тодаргай көргүсү Татарстанның үлегерин ап, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың күүнде органнарының аразында эргелерин ансылап көөр дугайында чаа керээни белеткеп, ат салыры деп санап турар бис. Керээнин төлевилелин белеткээр дугайында ТР-нин Президентизинин чоокта чаа үндүрген шийиткинин деткиир, төлевилелдин белеткелинге киржир ужурлуг бис. Чүге ол чугула болганыл дээрге, моон мурнунда ат салдынган Федеративтиг керээни өскерилге чок Россияның Конституциязынга бүрүү-биле киирер бис деп аазаашкынны Президент Ельцин-даа, Россияның Чазаа-даа күүсетпейн баргаш. Чонга калбаа-биле анализтеп, сүмелешпээн чаа Конституцияны Референдумга чаңгыс хүн иштинде бадыладып алганнар.

Ындыг нарын политиктиг үеде Бот-догуннаан Тыванын Улусчу намы, оон Политчөвүлели бодунун туруштуг чоруун көргүзүп, Тыванын Конституциязын Россиядан эрте тургузарын болгаш референдум үезинде Тыва Республиканың Конституциязын база быжыглап алыр, бодувустун референдумувусту эрттирер дугайында медеглел кыйырыын ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржакка өй-шаанда Политчөвүлел берген. Бистин медеглеливи-сти Ш. Д. Ооржак үнелеп көрген, өске партиялар, шимчээшкиннер, хөй-ниити организацияларның тускай хуралынга база Чазак хуралынга чугаалажып көрген болгаш шын шиитпирни хүлээп алганынга бистин чоргаарланмас аргавыс чок. Президентинин, Чазактың. Дээди Советтин үндүрген шиитпири бистин-биле дүүшкек болганы БТУН-нун политиктиг нам кылдыр быжыгып кел чыдарының херечизи-дир.

Республиканың политиктиг амыдыралынга БТУН-нун киржилгезинден оон ангы чижектер. 1993 чылдын апрель 17-де намның Политчөвүлели Бот-догуннаан Тыва Республиканың бүгү-ле хамаатыларынга— аныяктарынга, интеллигенцияга, тараачын болгаш арат ажылагыйларга, совхозтарның болгаш үлетпур бүдүрүлге черлериниң ажылчыннарынга — кыйырыг кылган. Орус, тыва дылдарда үнгүлээн ол кыйырыгга Бүгү-Россияга эртер деп турган референдумга канчаар киржир болза таарымчалыгыл деп санал-бодалдарывысты чон-биле үлешкен бис.

Тыва Республиканың чамдык нацияларның девискээр чок округтарын тургузар дугайында демростун болгаш чаа политиктеринин саналын БТУН-нун Политчөвүлели буруу шапкан. Бо берге үеде демниг чаңгыс аай болурунун орнунга национал округтар тургузуп эгелээр болза, нарын байдал Тывага тыптып болур деп көргенивис шын боор.

Оон-даа өске политиктиг-даа, экономика-даа талазы-биле айтыырларны Политчөвүлел хуралдарга чаңгыс эвес удаа көрүп чугаалажып, шиитпирлерни хүлээп ап келген.

Намның программныг түүлдерин. шиитпирлерин, үзел-бодалдарын амыдыралга боттандырар аргаларның бирээзи — Республиканың Дээди Советинин сессияларынга нам кежигүннери болгаш намның талалакчылары депутаттар дамчыштыр киржири деп шиитпирлээш, ол депутаттарның фракциязын Дээди Советке тургускан бис. ТР-нин дыл дугайында, чер дугайында хоойлуларын, республиканың Тугун болгаш Ыдыктыг ырын хүлээп алырынга, ТР-нин чаа Конституциязының түүл бүрүзүн чугаалажып турар үеларде фракция бодунун туружун камгалап. бистин санал-сүмелеривисти сессияга киирип турганын демдеглевес арга чок.

Ол арга-дуржулганы ажыглавышаан база сонгулдалар дугайында чаа хоойлуга үндезилеп, ТР-нин Дээди Хуралының депутаттарын сонгуур сөөлгү сонгулдаларга БТУН идепкейлиг киришкен.

Бо сонгулдалар бетинде «Бот-догуннаашкын дээш» деп сонгулда программазын Политчөвүлел белеткеп кылгаш, бүгү-ле парлалга, радио, телевидение каналдарын дамчыштыр чонга тараткан турган. Ол программа түүлге политиктиг айтыырларга доктаавайн, экономика, социал, культура талазы-биле тодаргай базымнарны чыыткан.

Намның ниити ажыл уун болгаш сонгулдага киирген программанны чон деткээн. Оон херечизи — БТУН-нун сонгулдаларга бүзүрелдиг тиилелгезин. Сонгукчуларның 63.4 хуузу бистин намывыс дээш бадылааны биске баш бурунгаар улуг бүзүрел деп санаар болза эки. Чоннун ындыг улуг бүзүрелин ыяап-ла бадыткап, кызып ажылдаар ужурлуг бис.

Дээди Хуралга намның данзызы-биле депшиттирген депутаттар чоннун-даа, намчыларның-даа бүзүрелин амыдыралга боттандырар хүлээлгелиглер. Россияның Күрүне Думазынче депутат кылдыр БТУН-нун деткип үндүрген кандидады Каракыс Донгаковна Аракчаа база бүзүрелдиг тиилелгени алган. Чаа парламентиде БТУН-нун талалакчылары хөй болганынга чоргаарланмас база аргавыс чок.

Парламентиге политиктиг партияның салдары улуг болза — ол дээрге намның чедишкини-дир. Оон-биле кады, ол дээрге аажок улуг харызалга-дыр деп чүвени депутаттар-намчылар утпас болза эки.

1993 чылда, ылангыя оон бирги чартында, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей политиктиг партиялар, шимчээшкиннернин, төлээлери-биле чаңгыс эвес удаа ужуражып, сүмележип турганын түүлдүгүнүп, сактып демдеглээри чугула. Ылангыя президент ол ужуражылгаларны үнелеп көрүп турган деп билир бис. Сөөлгү үеде ол практиканы улуг даргалар соксаткан. Чугула улуг компаниялар үезинде, чижээлээрге, Чазактың тургузуун көрүп турда, республика масштабтыг эрге-дужаалга даргалар томуйлаарда партияларның саналсүмезин, оларның илип үндүрүпкү деп кандидаттарын база кичээнгейге ап турар болза, бичии-даа эпчок азы хоралыг байдал туруп келбес боор деп санап турар бис.

Чамдык эштер. БТУН-нун Политчөвүлели чоннун «оонак» айтыырларына киришпейн турар деп солуннарга шүгүмүүлелди кылган. Ол шүгүмүүлелди хүлээп албас арга чок. Шынап-ла, чон аразында ажылды калбаа-биле чорудуп шыдаваан бис. Кол-ла чылдагааны —намның хүн бүрүдеги «кара» ажыл кылыр активи чок. Намның чаа удуртукчу составы бүгү-ле хемчеглерни ап турган, хостаткан ажылдакчыны тудар болза эки деп саналдыг бис. Чүгле ынчан БТУН-нун төвү, чоннун айтырыг тып чеде бээр чери тургустунуп болур.

Хөй-ниити организацияларының чыглып хуралдаар чери безин чок. Хамык залдар, чырыдыышкын бажыны, театр— шуптузу өртектиг. Бо организацияларга тускай кабинет, өрээлден үндүрүп бээр деп ТР-нин Чазааның үндүрген доктаалы күүсеттинмейн туруп берген.

Тыванын бот-догуннаан чоруун чедип алырының бирги чадазы-оон экономиказының тускайлан сайзырангай болуру деп БТУН-нун Программазында айыткан.

Экономика. Президент Ш. Д. Ооржактын болгаш Тыва Республиканың Чазааның, база Дээди Хуралдың сөөлгү чылдарда Тыванын экономиказын, оон тургузуун чаартырынче угланган ажылы ам-даа көрүштүг эки түннелдерге чедирбээнин айтыр апаар. Ынчалза-даа Россияның экономиктиг кризизи төнмээнде, акша-төгерик амдаа үне чок апар чыдар үеде болгаш өске-даа хөй янзы-бүрү берге чылдагааннар турда, Россияның ээн чыдын калган регионнарының бирээзи — Тыванын экономиказын көдүрүп, сайзырадыры канчаар-даа аажок берге айтыыр деп билип турар бис.

Тыванын эртемденнериниң ажыл-агыйын, Чазактың хөй янзы специалистериниң киржилгези-биле Москванын төп экономика институдунга кылдынган Тыванын экономиказының тургузуг талазы-биле структурлуг чаартылгазы деп программа болгаш база Москвада Дээди Инженер чөвүлелинин кылганы Тыва Республиканың социал-экономиктиг сайзыралының концепциязы дыка хөй чаа идеяларны, саналларны, тодаргай социал-экономиктиг байдалдарга үндезилеп киирген болгай. Бо улуг чугула ажылдарны херекке ап, оларны стол иштинге уттуп кааппайн, долу ажылгаар херек. Ажыл-агыйның чамдык адырларынга бойдустун байлактарын болбаазырадып ажылгаар ээн үнелиг төлевилелдерни, бизнеспланнарны дарый белеткеп, Россияда болгаш даштыкыда фирмаларның акша-төгерик киирилдезин, бистин-биле кады ажылдажырын чедип алыры ээн кол сорулгаларның бирээзи бооп турар. Бо ажыл Чазакта тодаргай система чок чоруп турар хевир бар. Улуг эвес бүдүрүлгелерни тургузар дээн саналдарны акшаландырыр, үзүүл бээринин бетинде кирген төлевилелдерге экспертиза эрттирбейн турар. Хөй кезиинде шынарлыг төлевилелдер чок. Техника-экономиктиг экспертиза кылыр тускай комиссияларны, чижээ, «Тыва» деп инвестиция комиссиязын дамчыштыр организастап болур.

Ам моон сонгаар чиигелделиг үзүл үлээшкинин чурумчудуп, негелдени шынаржыдар үе келген. Хуу кижилерниң бүдүрүлгелерин сайзырадыр талазы-биле ажылды шынгыы контролдап, оларның акша-үзүл-биле хандырылгазын экижидери Чазактың чаа программазында көрдүнгени кончуг эки. Чүгле оон күүселдезин эчизинге чедирери, ылап күүседири арткан.

Ажылгыр, тывынгыр чорук, садыг-саарылга. сан-хөө айтыырлары аныяк-даа, улуг-даа кижилернин шингээдип алыр хүлээлгези, сорулгазы болур. Кедизинде барып тускай догуннап чурттаар дизе, ол үстүнде чүүлдерни дурген шингээдип албас болза, херек бүтпес. Кижи бүрүзү бот-догуннаан, кымдан-даа дуза албайн чурттап шыдай бээр болза, ынчан нинтилел база бот-догуннаан болур.

Президентинин чамдык чөвүлекчилери болгаш төлээлекчилери Чазакка көөр айтыырларның белеткелинге эренгей байдалын көргүскүлээн боор үүлдер база бар. Чижээ, Хову-Аксының «Тыва кобальт» комбинадынга кобальтылыг дустар кылыр бүдүрүлгени хаарын далашпаан турган болза эки турган. Эки-багай-даа болза, бүдүрүлге чоруп турган, чоорту ол технологияны боттарывыска быжыглап арттырып алыр турган бис. Комбинатта даг руднигинин консервациязын кылыр дугайында доктаал база далаш үнген. Бүгү аргаларны ээзы-бүрү специалистер-биле, эртем институттары-биле сүмележип көөрү чугула. Комбинатка Каа-Хем кожуундан 200 км хире черден сөөртүп эккелгеш, аңаа алдын рудазын уран деп хоралыг бүдүмелдер-биле болбаазырадып арыглаар идеяны шупту специалистер деткивээн, маргыштыг турда-ла. ону ыяап кылыр деп доктаалды база хүлээп алган. Ол доктаал ёзугаар алдынны 1993 чылдын декабрь айда-ла Хову-Аксынга арыглап ап эгелей бээр турган. Ам ол алдын кайыл? Ам оода бо чылдын декабрьга чедир бүдүрүлге эгелээр ирги бе? Бо айтыырының белеткелинин талазы-биле кол чөвүлекчи Д. Б. Бузур-оол ам чүү деп сүме белеткеп турарыл?

Хову-Аксы комбинатты электен хөөржүдүп эгелээн хире байдал черле бар. Боттарывыс хоржок болзувусса, өске хоорайлардан кобальт, никель талазы-биле специалистерден чалап, ам бир күженишкинден кылзывысса эки боор.

Ак-Довурак хоорайда чылыг электростанциязында болган авария, хоорайның хамык чуртталга бажыннарын донуруп, ам бо хүнге чедир чонну аргажок берге, соок, санитар-гигиена талазы-биле нарын байдалда тудуп турарывыс республиканың ёзулуг-ла ыянчыг, чованчыг чуду апарган. Республиканың хамааты камгалалы болгаш айыылдыг таварылгалар талазы-биле комитеди. Үлетпүр яамызы Тыва Республиканың Чазаа, кожуун чагыргазы кажан черле бо халаптын түннелин арыглап доозар ирги? Билдинмес!

Ак-Довуракта даг-дүгү комбинадының салым-чолу, келир үезин кандыгыл, оон чиг эт баазазың чоокку чылдардан бээр болгаш келир үеде канчаар ажыглаар бис, кандыг аргалар барыл? Бо талазы-биле эртемнин, техниканың, политиканың-даа, экономиканың-даа бүгү-ле арганаарын, күштерин бөгүн мөөнневес болза. оон соонда орайтап каап болур. Бо комбинаттың келир үезинин дугайында эртем-практиктиг конференциядан эрттирзе кандыгыл?

Республиканың экономиказының адырларында байдал Чазактың чоокта чаа кылган отчёт-медеглелдеринде долузубиле чыыттынган. Ону манаа катаптаан ажыы чок боор. Тыва чонну дүвүредип турар айтыырлар оон ангыда-даа хөй.

Арагалаашкын Тывада эн нептерээн. Ол чорук ылангыя аныяктар аразында көвүдеп, спирт-водкага сундулуг, салдынчак кижилер ону ажыглап, мораль-этика талазы-биле кудуку чадада туруп, харын-даа херээжен чон аразында нептереп эгелээн.

Хуужудулга ажылы Кызылда болгаш республиканың кожууннарында эренгей чоруп турар. Чамдык мафиялыг бөлүктер күрүненин өнчүзүн аргажок чинк өртек-биле садып алырының бүгү-ле арганаарын ажыглап билир апарган, а тус чер чагыргазының ону эскербейн турары илден.

Ниитизин-биле допчулап чугаалаар болза, Тыванын ажылагыйы чаа рынок экономиказының дүрүмнеринге чаңчыгып, чаа-чаа дидим, шиитпирлиг базымнарны кылып эгелей берген. Бо берге үени Тыванын хөй национал-дыг чону дөмей-ле эртип, сайзыралды чедип алыр дээрзинге бисти бүзүредир барымдаалар эвээш эвес.

Республиканың удуртур органнарының ажылынга бичии доктаал көрээли. Күүсекчи эрге-чагырганын Тывада быжыгып турары эки-дир. Бис ону деткип турар бис. Берге, нарын-даа, бөдүүн-даа айтыырларны шиитпирлээри дүрген апарган. Удуртукчуларның харысалгазы база улгаткан. Ылангыя кожууннар чагырганы, оларның даргалары тус чернин амыдыралын дидимиби-биле шиитпирлеп турар апаргаы өөрүнчүг. Хараадаанчыг хире чүве чүл дээрге — сөөлгү үеде даргалар санының эмин эрттир көвүдеп турары.

1987—88 чылдарда удуртукчу аппарат санын 30 хуу кызырар деп шиитпир үнген турган. Ам 1994 чылда 20 хуу кызырар дээн. А чогум херек кырында яамыларның саны-даа хевээр, аппараттын эвээжээнидаа көзүлбес. Харын мырынай ийи бажында сынышпастап турар апарган.

Сөөлгү үеде Чазак-биле Дээди Хурал аразында чагырга былаажып туруп бээрге, черле чараш эвес хевирлиг. Бир талазындан Президентинин. Чазактың, өске таладан Дээди Хуралдың колдуунда-ла оонак айтыырларга барып үскеш, удурланчып туруп алганы эпчок бооп турар. Бо талазы-биле байдал өөскүүр болза, бистин Тывавыстын ат-алдарынга-даа багай чурттакчы чоннун сагышсеткилинге-даа, республиканың социал-политиктиг амыдыралынга-даа аргажок улуг салдарны чедирип болур дээрзин демдеглевес аргавыс чок.

Президент структуразы-биле Дээди Хуралдың структуразының аразында бар эрбеннерни дүрген аштап арыглаары чугула айтыырларның бирээзи деп санап турар бис. Ындыг янзылыг удурланыышкыннарны өөскүтпейн шиитпирлепки дег орган — Конституция суду бооп болур. Ол судту тургузар үе келген.

Республикада бөгүн янзыбүрү политиктиг партиялар, шимчээшкиннер барын билир бис. Оларның кайызынын-даа ажыл-херээн шүгүмчүлеп. бактаар эргевис чок. Бистин намывыстын Программазында айытканы болза, Тыва республиканың бот-догуннаан чоруун быжыглаарынче угланган бүгү-ле күштер-биле демниг ажылдаары. Намның Пөлитчөвүлелинге-даа, күүсекчи комитединге-даа өске партиялар, шимчээшкиннер-биле кады айтыырларны база көрүп тургулаан бис.

Ынчалза-эаа Пөлитчөвүлелдин организастыг ажылды кошкак чорудуп келгенинг демдеглээри чугула. Сөөлгү үеге чедир сумуларга, кожууннарга, өөредилге черлеринге. чоннун чурттап турар девискээрлеринге бис ховар барын, чаа кежигүннер эвилелдээр ажылды чедир организастап шыдаваан бис. Моон уламындан дыка хөй сумуларда хамаанчок, кожууннарда безин (Эрзинде, Тес-Хемде, Тожуда, Бии-Хемде, Каа-Хемде дээн ышкаш) нам үүрлери ам-даа тургустунмаан. Республиканың бүгү кожууннарында болгаш сумуларында бистин намны дыка хөй кижилер деткип турар дээрзин сөөлгү сонгулдалар көргүскен.

Программа болгаш Уставка эдилгелерни кылып, намның организастыг ажылын күштелдирип тургаш, намның хүрээленин улгаттырары эргежок чугула бооп турар. Бистин Тывавыстын бот-догуннаан чоруун камгалап хөгжүдер, чоннун социал байдалын, амыдырал, ажыл-агый сайзырадырынче угланган улуг үзел-бодалдарывысты амыдыралга боттандырар дээш кызыл ажылдаарывысты чонувус мурнунга хүлээнип турар бис.

ШЫНЫН ЧУГААЛАП, ДУЗАЛАЗА

Эрткен 1993 чылдың төнчү үезинде бистин Тере-Хөлдүн социал экономиктиг хөгжүлдезинге хамаарыштыр сонгаарладып болбас дуза-хемчеглер көргүзерин чазак чери холга алыр дээнин сагыжывыс амна боттаныры ол-дур деп тере-хөлчүлер өөрүшкү-биле хүлээп алдывыс. Чазак доктаалы үнгеш, оон боттаныышкыны узамдыгып, 3-4 ай эрткен сөөлүнде, 1994 чылдын апрель эгезинде чамдык даргалар, сайыттар буу-хаа, далаш-биле биске келгеш бардылар. А Чазак доктаалынын кол күүселде-хыналдазын чорудар даалгалыг Вадим Орамбалович Оюн 2-3 шак иштинде улуг өртектиг вертолет мунуп алгаш келгеш, кончуг далаш-биле чон чыылдыргаш, ужурашкаш, дораан дедир ужуп чорупкан. Өөренген чанчылы-биле Кызыл кожуун чагырганының даргазы А. К. Бакулин база-ла ол улуг даргаларны эдерип келгеш чоруткан. Бакулин Тере-Хөлге бодунун күзели-биле черле келбес, ыяап-ла улуг даргалар бисче чоруур өйде эдерип кээр чанчылдыг дарга-ла болгай. Бодунун удуртуп турар даргабошкаларын-даа эөлчег-биле чорутпас. Ынчангаш тере-хөлчүлер ангы кожуун болурун негеп турар бис. А В. О. Оюн база-ла бис дээш депутат тургаш-даа, сагыш салбас кижи дээрзин чон билир, оон фактызы бо ышкажыл; Тере-Хөл талазы-биле доктаал үндүргеш, оон күүселдези дээш негелдеконтроль кылып чорутсун дээш дагзын каан турда, ону узадып, тоомчага албайн турган. Президентиде ажыл хөй, чай чок, чангыс ол доктаал күүселдези дээш орар эвес.

Чазактын-даа, кожууннун-даа даргалары биске келгеш, чораан сөөлүнде 10 хонганда «Хемчеглер алдынып эгелээн» деп эгелиг түүл солунга үндү. Ында бижип турарының утказы-биле алыр болза, В. О. Оюн баштаан чамдык Чазак даргалары, кожуун чагырганының даргазы А. Бакулин бууҳаа көстүпкеш, дораан чораан сөөлүнде, «Тере-Хөлдүн чеже чылдарда чыдыҥ турганы бүгү сорулгалары, харын-даа чамдык айтыырлар күүсеттинген» деп бижип кааны элдеп; чораан даргалар даалгазын ындыг дүрген, буу-хаа чангыс келгеш шиитпирлеп, күүседипкенивис ол деп илеткээн боор. Солунга үнген түүлдү чазып көрээлинер.

Садыг черинге аъш-чем турган. Ол үеде таакпы, от, шай чок турган, ону хандырганы шын. Чазак доктаалында, алызында барып, Тере-Хөлге садыг хандырылгазын кайы чер, кым канчаар хандырарыл деп айтыыр дорт шиитпирлеттинмээн. Бистин аптекавыс эргелекчизи Анна Доржунун кызымак ажылы-биле эмтаң хандырылгазы черле эки турган. Ажылдавайн турган рация харылзаазы катап кылдынган дээн-дир. Ол биеэги хевээр. Кызыл-биле телефон харылзаазы бар-даа болза, дынналбас. Суурга радио ажылдадыр айтыыр биеэги хевээр шиитпирлеттинмээн, телевидение ажылдавас.

Нефтебааза тургузар жыл эгелей берген дээн. Ону бис көрбейн тур бис. Пилорама болгаш чазанын цех ам-даа ажылдап эгелевээн, кажан болуру билдинмес. Суурга удавас электри чыыы кыва бээр дээн-дир, а совхоз боду 2 электродизельди септеп алганы шын. Биске дынналып турары болза, Чазак доктаалында бисти электри энергия хандырары-биле дааскан «Тувкоммунэнерго» чери ол бүгүге чөпшээрешпейн турар дээни шын ирги бе? Суурнун кырганнарына, инвалидтеринге үлээр кылдыр аэропорттан кирген акшадан ангылап бээр дээни ам-даа чок. магазиннерден кирген акша чедишпес хевээр, пенсионерлер акша албайн, бергедежип турар. Совхоз ажылчыннарынга 12 миллион рубльди бичиилеп, таарыштыр авансылап берген.

Кунгуртуг суурга президент төлээзинин кандидатуразын чон чыылган турда дыннап көөр турган. В. О. Оюннун: «Президентинин томуйлааны бо, ол-ла» — деп, анаа-ла дыннадыг кылып каанынга чон таарынмаан.

Бүгү ажылдарның күүселде-контролюн чорударын кожууннун чагырга даргазы Бакулинге Чазак дааскан чорду. Чазак шыңгыы негээр-ле ыйнаан. Ынчалза-даа Бакулинге бүзүрел-идегел эвээш дээрзин билип турар бис.

Ынчангаш хүндүлүг Президент, үе-шакты тып, чоокку үеде боду биске кээп, бистин берге байдалывысты, караанар-биле көрүп, кулаанар-биле дыннап көөр болзунарза, чүвенин байдалының шыны көстү бээр дээрзин чугаалап, дилээр улустур бис. Биске хамаарыштыр, боттары шимченир, кижиге кым чүнү кылып бээрил деп сүмелээнин дыка чөпеүнүп, деткип тур мен.

Идам ДАРМАЖАП.
Кунгуртуг суур.

Бир чагаага хамаарыштыр

ДЕТКИМЧЕГЕ ДАЯНЫР

«Немелде күш херек» деп үүл март 12-де үнген № 45 (15265) «Шынга» парлаттынган. Ук үүлдүн автору Алексей Саттын бижип турары-биле алырга, Чадаана хоорайда корум-чурум үрээр, хулиганнаар чорук кедерел барган. Кежээ болу бээрге, чурттакчылар бажыннарындан үнүп, аргыжарындан безин коргуп олургулаар дээн уткалыг бижээн үүлдүн төнчү утказында «шак мынчаар амыдырап-чурттаары берге-дир» деп кортук мунгак хөөнүн илереткен. Автор кожуун болгаш Чадаана девискээринге болгулаан ажык, ажык эвес-даа, аар, чиик-даа кем-херектерге хамаарыштыр чаңгыс сөс, тодаргай чижек айытпаан. Кожууннун иштики херектер киллизинге боттур арга-сүмени чедирип болур, хөй-ниитинин корум-чуруму дээш сагыш-сеткили аарып чоруур хамааты-дыр дээн бодал-биле анаа ужуражып, арга-сүме эреп чеде бээримге, солунга үүл биживээн мен дээш, Алексей Сат автор боорундан ойталаан.

Черле ынчаш республиканың база бир улуг солуну «Шынның» арнынга сөс ап, үстүнде үүлге хамаарыштыр харыы берип турар кижи болганымда, кожуун девискээринге база Чадаана хоорайга кем-херек үүлгедир чоруктарга удур ажылдап турарывыс талазы-биле кыска тайылбырны номчукчуларга чедирер ужурлуг мен. Тодаргайлаарга, эрткен чылдын дургузунда эвээш эвес профилактиктиг хемчеглерни ап чоруткулаан бис. Рейдилер, тускай операцияларны эрттирип тургаш, корум-чурум, кем-херек үүлгедикчилериндан 22 санныг янзы-бүрү бооларны, 37 соок чепсекти, 225 санныг донгурак болгаш кадап-шиштээр чепсектерни хавыргылаан. Ол ышкаш чашпан тыртар 24 кижини илередип, олардан 12 кг наркотиктиг бүдүмелди база хавырган. Кудумчуга эзирик чурум үреп чорааны дээш 470 ажыг кижи хемчег алыскан, 200 кижи биче хулиган херектерни үүлгеткеннер.

1992 чылдын деннели-биле алыр болза, кожуун девискээринге кем-херек үүлгеднишкини ниитизи-биле 18,4, а Чадаана хоорайга 17,3 хуу кызырылгандаа болза. аар кем-херек үүлгедиглериниң чавырылбайн турары бистерни дүвүредип турар. «Чөөн-Хемчик кожууннун девискээринге кем-херек үүлгедиглерин болдурбас дээш иштики херектер киллизинин кылып чоруткан ажылдары болгаш моон сонгаргы сорулгалар» деп илеткелди Чадаана хоорайның чурттакчыларының ниити хуралынга кылдым. Илеткелимнин допчулалын үстүнде киргеним ол. Кем-херек үүлгедиглери барык колдуу арагалаашкынның үржуундан болуп турар. Корум-чурум камгалаары чүгле хоойлу ажылдакчыларынын эвес, а кижи бүрүзүнүн херээ деп чүвени хуралга чон чугаалап, бо ажылга идепкейлиг киржирин чадаанажылар шиитпирлеп алганнар.

Чоннун деткимчезинге даянып алгаш, иштики херектер киллизинин ажылдакчылары кожуун девискээринге кем-херек үүлгеднишкиннерни кызырар дээш бар-ла аргаларны ажыглап, күженишкинни ажылдаар бис.

Биче-оол КҮЖҮГЕТ.
Чөөн-Хемчик кожууннун ИХК-нин начальнигинин оралакчызы.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 28. Эрги сан-биле 19,

ҮНЕЛИГ ЁЗУЛААЛДАР

Баян-Өлгий аймактың Цэнгэл сумузу — Моолда эң-не хөй санныг тываларның турум чурттап чоруур чери. Оларның амыдыралында үргүлүү сагып чоруур үүлдери бар.

Бир-ле дугаарында бойдусту, чурттап чоруур черлерин эң үнелиг кылдыр көрүп, ону хүндүлеп, камгалап чорууру ам-даа хевээр. Чижээлээрге, оваа, даг дагыырын, сугга, отка чалбарыырын утпааннар. Ынчангаш бойдусту ыдыктыг кылдыр көрген түңнелинде, долгандыр турар бүгү үүлдерни арга-ыяш, даглар, тейлер, хем, от-сигенни камнап көөрү чаңчыл апарган. Ооң түңнелинде бойдуска хамаарыштыр мындыг үүлдерни сагып чоруурлар. 1. Чер даянмас. Чер чүктевес — кижи черни үгбас. 2. Көжерде кадап каан үүлдерни үштүп салыр — чер шылаар. 3. Бижек-биле чер каспас. Черге кижини хөөп чораан, ынчангаш черни шыйып казары багай. 4. Айже, Хүнче көрүп чиик албан кылбас.

Сугларга хамаарыштыр мындыг үүлдер бар: 1. Кара суг бажынга, булак кыдыынга албаннаарын шынгыы хоруур. Кара суг бажынга аал хонмас. Суг бужартатпас. Суг бужартаар чүве болза, Алтай дээри дошкуурааар. 2. Агым сугга хир чүгбас. Сугга бодун база чүгбас. 3. Үүт куткан савага суг албас. Чүге дизе кара сугну агартпас, суг хирлендирбес дээн хевирлиг. 4. Эр улус черге чорааш ченгин-биле (паш) суг успас, шевергин, биче сава-биле узар.

Бо-ла бүгү үүлдер чурттап чоруур черин хүндүлеп көрүп база кара сугну агартып. суг хирлендирбес дээн уткалыг үүлдү илередип турар. Ынчангаш суг башларын, хемнерни бокталдырбазын, от-сигенни, ыяштарны херекчок черге са базып сыкпазын, чурттап чоруур черлерин, хонаштарын бокталдырбазын баш удур угаадып турар. Ол-ла бүгү үүлдерге төрээн черинге камныг хамаарылга дугайында бодал кол черни өзөлевишаан, экология талазы-биле бодалдарны база илередип турар.

Улугларны хүндүлээринге, биче сеткилдиг болурунга, кижилер-биле эвилең-ээлдек болурунга өөредип чоруурлар. Бичии кижилерге, аныяктарга — улуг назылыг улус, ада-иези, келин кижиге — бег, кунчуу дээрге эң хүндүткелдиг кижилер. Ынчангаш мындыг үүлдерни сагып турарлар. 1. Улуг улустуң мурнундан эртпес. 2. Улуг улустуң адын адавас. 3. Уруглар улуг улустуң чугаазынга киришпес. Улуг улустуң чугаазынга киржир болза. багай деп көөр, ынчангаш хоюг оолдар (сестен куду харлыг бичии кижилер) үнүп чоруй баар. 4. Өг-бүле тутпайн чораан таакпы тыртпас, арага ишпес. Бо үүл колдуунда кыс улуска хамааржыр. Ооң соонда чөпшээрээр. 5. Адазы сал үндүрбээнде, оглу сал үндүрбес. Эр кижи дөртен хар ашпайн чыткаш, сал үндүрбес. 6. Келин кижи бээнин адын адавас. Боттары ат чогаадып алыр. 7. Келин кижи дөрже үнмес. 8. Келин кижи бээнин мурнунга кызыл-бут турбас. 9. Көрүп турда, идик-хевин аай-баш чок ужулбас. Дыңнап турда, багай чүве чугаалавас.

Бүгү-ле кижилерниң арызындан эң-не хүндүткелдиг кижи — иштиг херээжен кижи. Ынчангаш мындыг үүлдү сагып турар: оларны херекчок черге черле ажындырбас, аар ажыл кылдыртпас, аъш-чемниң эң-не эки-зин бээр. Безин чадаарда оларның мурну-биле эртпес. Ие кижиниң иштинде чаш төлдү хүндүлээри ол. Бо үүлде кижиге хүндүлел ол хире бичиизинден эгелээрин айтып турар.

Кижизиг чоруктан аңгыда боттарын чараш шын ап чоруурунга өөредип турар үүлдер бар: 1. Улуска үүве бээрде, ийи холдап бээр. Улустан үүве алырда, ийи холдап ап болур азы оң холу-биле ап болур, солагай холун шенээнге туткаш. 2. Бижекти, хачыны бажын угландыр бербес. хачының аксын ажык база бербес.

Өгнүң иштинде эң-не хүндүткелдиг, ыдык үүвези — от. От — амыдыралдың үндезини. Ынчангаш хайындырган сүттүг шайын баштай-ла одунче чажар. Отбиле холбашкан мындыг үүлдерни сагып чоруурлар: 1. Отче бок кудуп болбас. от бужартаар. Отту амыдыралдың үндезини деп хүндүлеп көөр. Одунга «сок» деп база чажыг чажар. 2. От дескинмес. (Чижээ, херээжен кижи өгнүң херээжен чартыындан киргеш, дедир үнер).

Өөнүң одун ыдык деп хүндүлеп көөрү алтайларда база бар. Эртемденнериң хайгаарап көргени-биле алырга, алтайларда одун артаарын, суугуда көстерни шиш баштыг үүве-биле каснаарын, от кыдыынга олура кончуттунарын, отче дүкпүрерин хоруп турар. Өг-бүлезинге чаш кижи төрүттүнгенде өске өглерге от, көс бербес, база аарыг кижи бар өглерден көс албас. Амгы үеде безин отту керосин, бензин, саазын-биле отчудуп салырын күзевестер, чүге дизе от «ээзи» хорадан хомудааш, кижилерни чүзүн-бүрүн аарыглар-биле аартып, хай-халап, озалондак болдуруп, мал-маганның хорап кырлырынга чедирер деп санаарлар. От аза-букту ырадыр чүве кылдыр санап, хүлээп көрүп, чамдык аалдарда дүне безин от өжүрбезиниң чылдагааны ында.

Цэнгэл тываларының өгге хамаарыштыр оон-даа өске сагып чоруур үүлдери бар. Чижээ. 1. Эжикти ажыдып алгаш, үндүр азы киир чүве чугаалавас. Ажык эжик-биле азалар кирип кээр. 2. Эргин кырынга олурбас. Эргин базын болбас, баык чүвениң ёразы. 3. Аалга баргаш кирерде боо тудуп, кымчы тудуп кирбес. 4. Аалга баргаш, аалдың дежээнге олурбас. Аалга дискектенип (сөгедектеп) олурар. Оол кижи солагай будун адаанче салыр. Херээжен кижи оң будун адаанче салыр. 5. Аалчыларга ширтек салыр. 6. Баганалыг өгге, багана аразындан шай, арага бербес. 7. Араганы, шайны дөрже көрүндүрүп кудар. Эжикче көрүндүрүп кутса, «үне бер» дээни ол. 8. Бут кырынга чүве ишпес.

Көшкүн амыдыралдыг чоннарның эң хүндүлүг, үнелиг үүлү — мал. Мал — амыдыралының хүн бүрүде ажыглап турар үүлү: сүдүн ижер, эъдин чиир, кежинден идик-хеп кылып кедер, мунар, малдың чамдык кезектери эм болур, ынчангаш кижилериң амыдыралы малы-биле сырый харылзаалыг. Азыраан малын үнелеп, карактап камгалааны-биле холбашкан мындыг үүлдерни сагып турарлар:

1. Соок тыныштыг амытаннар (өшкү, инек) оорлавас, оларны азалар мунуп ойнаар мал дижир. 2. Ыт алгыртып болбас. Ону нүүл деп көөр. 3. Аъттың бажын хап болбас. Мал кагарын багай деп көөр. 4. Малдың төлүн өзеп чивес. 5. Чазын мал төлдээр. Ол шагда ак чем өгден үндүрбес, бойдусту, малды хүндүлээни ол. 6. Мал чазаар хүннү айтырып алыр, кадыг хүн бе азы эки хүн бе деп. Мал чазаан база кижи чок болган хүн өгден ак чем үндүрбес, мал өзевес. Малды өзеп хереглээр апарза, өске черге өзеп хереглээр.

Нарын суурнуң библиотекары Раиса Демиреевна Дамчанның чугаалааны-биле алырга, эрзинчилер азыраан дириг амытаннарынга хамаарыштыр мындыг үүлдерни сагып турарлар: 1. Малды чазаар деп дорт адавайн, мал «чиигедир» дээр. Мал «чиигедир» хүннү айтырып алыр, кандыг хүн экил деп. Колдуунда-ла айның 1,3, 15 хүннери эки хүннер болур, ынчангаш бо хүннерде кылза ажырбас. Ол хүн мал «чиигедир» «чиик» холдуг кижини чалап алыр. «Чиик» холдуг кижиниң кескен черинің балыы дораан экирий бээр болур. Чазаан малдың бүүрээн суг, артыш, үүт холумактыг чүүлге суп артыжап, айызаан соонда, хайындырып чип болур. Мал «чиигеткен» кижиниң холун «агартыр» дээш ак песке азы ак өңнүг чүвеге акша азы оон-даа өске белекчигеш бээр.

Малдың балыы экирип, боттары оттап турар апаргыже өгден ак чем үндүрбес, мал өлүрбес. Мал чазаан хүн мал өзевес, ак чем үндүрбес деп чүүл алтайларда база бар. Мал чазаан хүннү байлу кун (хоруглуг хүн) деп турарлар. Бо «хоруглуг хүннү» мал чазаан үелерде шыңгыы сагып турарлар. Шагда болза «хоруглуг хүннер» дөртен сес хонук чедир турган болза, ам малдың балыының экирий бээрин барымдаалап ийиден үш хонук чедир сагып турарлар. Мындыг үелерде одун аажок хүндүлеп көрүп, даңгаар аъш-чем, үүт-биле «чемгерип», өске улуска откөзүн бербес. Өгден үүт үндүрбес, мал өзевес, мал сатпас. Бо-ла бүгү чүүлдү сагып турарының чылдагааны мал-маганны эки турзун, аарыг-аржык чок, төлү кызырылбазын дээш, харын өзүп көвүдеп турзун дээш сагып турарлар. Амгы үеде бо чүүлдерни совхозтарның малчыннары күрүнеиң малы өзүп көвүдеп, эки турзун дээш база сагыыр.

Бистиң төреливис, акыдүмавыс болур Цэнгэл тываларының чаңчылдары-биле таныжарывыска мындыг болуп турар. Олар биске база сонуурганчыг болуру магатчок.

Полина СЕРЕН.
Филология эртемнериниң кандидады.

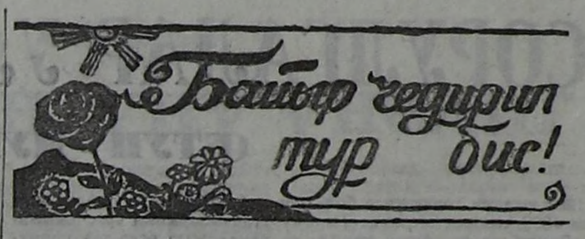

Бистиң ынак ававыс **Седембаа Сандыевна ТАРААЧЫ** май 9-та 60 харлаар. Ленинградтың күрүне университединиң Чөөн чүк факультедин дооскаш, бүгү назынында улус өөредилгезиниң шугумунга ажылдап, тыва дыл, литература болгаш немец дыл башкылап, чоннуң ажытөлүн өөредип келген. Ол үш оол, ийи кыстың иези, Тыва АССР-ниң школаларының алдарлыг башкызы. Эргим ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр чүректиң ханызындан эң-не чылыг байыр чедирбишаан, ам-даа узун назы назылаарын, аас-кежикти күзеп, курлак чедир мөгейип тур бис.

Оолдары Шулуу-Байыр, Бады-Байыр, Омак, кенээттери — Валя, Мария, Мира, уруглары — Римма, Регина, күдээлери — Геннадий, Мерген, уругларының уруглары.

Бистиң эргим ынак ававыс **Сүрүңмаа Донгаковна ОНДАР** май 8-те 58 харлаар. Ававыс дээрге бичии чаш турташ-ла, өскүс арткан уруглары, бистерни эртем-билиглиг, чонунга төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизидип каан маадыр ие. Ынчангаш бистер ававыстың төлептиг, ажыл-ишчи бүдүжүнге чоргаарланып, өөрүп четтиргенивисти илередип, курлак чедир мөгейбишаан, төрүттүнген хүнүн таварыштыр кан дег кадыкшылды, кеззэде омак-хөглүг, аас-кежиктиг болгаш ам-даа узун назы назылаарын чүрээвистиң ханызындан «Шын» солунну дамчыштыр күзедивис.

Хүндүткел-биле 11 уругларыңар, кенээттериңер, күдээлериңер база уругларыңарның уруглары, шупту 30 кижи.

Бистиң ынак ачавыс **Эрес-оол Белекович МОНГУШ** май 6-да 54 харлаар. Амгы үеде ачавыс Суг-Бажы ортумак школазында башкылап ажылдап турар. Ачавыс бүгү назынында ак сеткилдиг ажылдап келген. Ынчангаш ачавыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр ам-даа үр назылыг бооп чурттаарын база кан дег кадыкшылды, бүгү-ле чүвеге чедиишкиннерни күзеп тур бис.

Хүндүткел-биле: өөнүң иштери, уруу Алена база оолдары, күдээзи, келиннери, уруунуң оглу Айдың.

ЧАРЛАЛДАР

ПАССАЖИРЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЕИНГЕ!

1994 чылдың май 7, 8, 9, 10 хүннеринде № 2 маршруттуң бүгү автобустарының хоорай адаанда хөөрге чедир шимчээшкини «Востоктан» эртенгиниң 9 шак 30 минутада эгелээр.

№ 10 маршруттуң автобустарының шимчээшкини эртенгиниң 6.00 шакта «Почтадан» эгелээр.

1994 чылдың май 10-да эртенгиниң 8 шак 25 минутадан эгелээш, «Почтадан» хөөрге чедир немелде 5 автобус халыыр.

Автобуска чоруурунуң хөлезизи — 50 рубль.

КЫЗЫЛДЫҢ ШКОЛА-ИНТЕРНАДЫНГА МАРАФОН!

Республиканың бүгү кожууннарының, янзы-бүрү хевириниң өнчүлүг бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын, хөйниити организацияларының төлээлекчилерин, а ол ышкаш школаның доозукчуларын, ада-иелерни, дөргүл-төрелдерни 1994 чылдың

МАЙ 20-ДЕ, 10.00 ШАКТА

Кызылдың өскүс уругларның школа-интернадынга болур ачы-дуза чедиреринiң марафонунга кээп киржиринче чалап турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 56. Телефоннар: 2-66-37 болгаш 9-78-32.

Бистиң санажылга счедувус: Кызыл хоорай, Күрбанк 142525 РКЦ МФО 49304001.

ШКОЛА ДИРЕКЦИЯЗЫ.

ЛИЦЕЙГЕ ӨӨРЕНИНЕР!

1994 чылдың май 17-21 хүннеринде тыва-түрк лицейге чаа, 1994-1995 өөредилге чылында өөренип кирери-биле 6 класс дооскан оолдарны хүлээп алырын дыңнадып тур.

Лицейге кирерде өөренип турар эртемнеринге тест дужаар, тыва болгаш орус дылдарга диктант бижиир.

Документилерни май 20-ге чедир дужаар. Шылгалда май 21-де 2 шакта № 1 школага болур.

Лицейге кирерде дужаар документилер:
— төрээнiниң херечилели.
— өөредилге табели.
— 4х3 см хемчээлдиг 4 фото-чурук.
— эмчи шынзылгалары — Ф-112, Ф-63.

Документилерни Өөредилге яамызынга, 2-ги каътта № 112 өрээлге дужаар.

Лицейниң администрациязы.

Кызылдың № 2 школазының 10 «Г» класын 1974 чылда дооскан эштеривисти 1994 чылдың июнь 3-те школавыс чаныңга 12.00 шакта 20 чыл оювуска тураскааткан ужуражылгага чыглырын дыңнаттывыс.

Айтыыглар бар болза долгаар телефоннары 2-12-64 азы 3-00-22.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс Николай Очур-оолович Монгуштуң озал-ондакка таварышкаш, мечээни-биле холбаштыр аар-берге качыгдалывысты деңге үлежип, чылыг-чымчак чагыг сөстерибиле болгаш ачы-дузазын көргүзүп, сөөлгү орукче үдешкен хоорай чагырганга, коммерция техникумучилищениң администрациязынга, башкыларынга, өөреникчилерингe, ажылчыннарынга, Тыва Республиканың Чазааның хыналда эргелелиниң начальнигинге, Тыва Республиканың оралакчы президентизиниң секретариадының кол специализинге, улус өөредилгезиниң ажылдакчыларының профэвилелиниң комитединiң дарга-зынга, «Алдан-Маадыр» КХЭ-ниң, «1000 үүрмектер» магазинниң, мебель фабриказының коллективтеринге, КАИ ажылдакчыларынга, Қызылда дөргүл-төрелдерге, эш-өөрүвүске, чаңгыс класс-чыларывыска, кожаларывыска болгаш Өвүр, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Чөөн-Хемчик, Сут-Хөл, Барын-Хемчик, Тес-Хем кожууннардан келгилээн дөргүл-төрелдериске чүрээвис ханызындан четтиргенивисти илередип мөгейдивис.

Өөнүң иштери Өлзей, уруглары.

АГАЛАР

Бөгүн республикага шокар булуттаар, чагбас. Чөөн чүктен хаттың күжү секундада 3-8 метр, хүннүң ийиги чартында секундада 9-14 метр күштүг болур.

Агаарның температуразы хүндүс 21-26 градус чылыг, дүне 0-5 градус чылыгдан, 2 градус соокка чедер.

КИНО

МАЙ 6-ДА

«НАЙЫРАЛ»: «Өлүм хамчыктары» 9.30, 11.30, 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда. **Видеозал:** «Арзылаң аспаа» 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Ат» 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Уруунуң өжээни» 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Ийиги угаан чок ужуражылгалар» 9.30, 11.20 13.10, 15.00, 16.50, 18.40 шактарда.

◆ *Конкурс* ◆

КЫМНЫҢ ШЫҢГАНЫ КОНЧУГУЛ?

«Тулган шынганныг эр-94» («Супер атлет-94») конкурс республикага ийи дугаар болуп эрткен. Ук конкурс делегейниң олимпий шимчээшкининиң 100 чыл оюнга тураскааттынган. Баштайгы хүнде ол конкурска 12 кижи киржип турду. Кызылдың педагогика институдунуң бирги курсчузу 18 харлыг Иван Каширин 216 санныг Евгений Черногривовтуң соондан 200 санныг чоруп оргаш, ийиги хүнде ара каапкаш барган. Оон аразында 11 кижи маргыжып эгелээн.

Бирги хүнде конкурсчулар оң, солагай холдарның сайгыттарының күжүн тодарадырынга маргышканнар болгаш жюриге белиниң, хөрээнiн, дөнмээнiн, мойнунуң, эгиннiң хемчээлдерин бараалгаткан. Ийиги хүнде шынганныглар боттарының мага-боттарының спортчу хевир-байдалын, эр мөзүлүүн (дүрзүлүүн), штанганы чыдып алгаш каш катап, туруп алгаш чеже көдүрерин, кижиниң хөй үүве билириниң (эрудиция) болгаш кандыг талантылыын бадыткаан мөөрейге маргышканнар.

Шынганныглар 62, 72, 82 кг дөңзиге хуваатынган. 62 кг дөңзилиг шынганныглар аразынга гиря, штанга көдүреринге республиканың каш дакпыр чемпиону 48 харлыг эмчи (Барын-Хемчик) Савин Ондар 447 санныг болуп, бирги черни, ийиги черни эрткен «Экер эр-93» («Супер мужчина-93») тиилекчизи, республика эмнелгезинiн кезер эмчизи Мерген Түлүш 418 санныг болуп чаалап алган. Үшкү черни Шагаан-Арыгдан келген тудугжу Игорь Содунам 409 санны алгаш ээлээн.

72 кг дөңзиге тудугжу Курбан Гапизов тиилекчи болган, а ол-ла дөңзиге Эрзин кожууннуң прокурору Николай Өлзей ийиги черни ээлээн. 82 кг дөңзиге профэвилелдериниң медицина ажылдакчыларының реском даргазы, гиря база штанга көдүреринге хөй катап чемпионнап чораан 53 харлыг Евгений Черногривов бирги, республиканың хостуг күрешке каш дакпыр чемпиону 38 харлыг Александр Ойдуп ийиги, а үшкү черни Қызылдың педагогика институдунуң 18 харлыг студентизи Александр Куксин чаалап алган.

Тулган дээн шынганныглар Евгений Черногривов, Александр Ойдуп, Александр Куксин олар болган. Тулган шынганныгларны база шаңналдыг черлерни алганнарны, педагогика институдунуң конкурска идепкейлиг киришкен студентилери Аян Ак-кыс, Сидор Монгуш, Мачук Томачаков оларны хүндүлел бижиктер, өртектиг суй белектер-биле шаңнап мактаан. Деткикчилер — «Содействие» солун, республиканың уруглар спорт школазы база профэвилелдериниң культура ажылдакчыларының ресному болган.

Конкурсту 9-ку школаның оолдарының брейк-бөлүү, ыраажылар Елена Ооржак, Долаана Монгуш, Геннадий Чамзырын, «Аян-92» ансамбльдиң артистери улуг дузаны чедирип, солун болдурган. Мерген Түлүш үүгле спортка эвес, а уран чүүлге хандыкшылдын бадыткаан, бодунуң чогаатканы «Ынакшылга идегел» деп ырызын гитарага ырлааны солун болду.

Батый КЕНЕШ.

ДУС-ДАГНЫҢ КЕЖЭЭЛЕРИ

Дус-Даг чоогу делгемнерде,
Тускай үннүг, чурумалдыг кежээ дүштү.
Ыржым өттүр сайлыг хемниң
Ыткан тоолу ынакшылды хөөн киирди.

Долаан бурган — чеди сылдыс
Дойлу шилзиг эртине дег хымыш-биле
Торгуланчак ҳалгыгларлыг
Торгалыгдан Успа-Хөлче сугну саарды.

Ажай-буурул даглар куспаа
Алдын хува сагындырар девискээрде,
Чылгычы эр сыгыдынга
Шынаа кужу куюмнанчыг үнүн катты.

Чалым Дус-Даг кежээлери
Салым-чолдуң шулүглелин негей берди.
Чараш сарыым, чедип келем,
Шак бо кежээ уран сөстен кады бижиил.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

● **КАИ дыңнадып тур**

ЧАДАГ КИЖИЛЕР, ДАЛАШПАҢАР!

Бо чылдың эрткен бирги кварталын алыр болза, республика девискэринде оруктарга ниитизи-биле 55 озалондак болган. Ол дээрге эрткен чылдың бо үезинге деннээрге, 26,7 хуу эвээш болуп турар-дыр. Кижилерниң амы-тыныңдан чарлыр чоруу база-ла 20,3 хуу эвээжээн. Руль артынга эзирик чорааш авария кылыр чолаачылар база кызырылган. Ол талазы-биле эрткен чылын көргүзүг оон бичии улуг турган.

Оруктарга транспорттуң озал-ондаан болдурбазының бир кол бызразы — оруктарга чолаачыларның талазындан чурум хажыдыышкыннарын удур контрольдаарында, олар-биле тодаргай ажылды чорударында болуп турары практикадан бадыткаттынган.

ИХМ-ниң КАИ килдизинiн, КАИ-ниң орук-патруль албанының түскай ротазының ажылдакчыларын, инспекторларны бүдүрүлге, албан черлериниң аайы-биле быжыглаан. Ай санында олар чолаачылар коллективтери-биле ужуражып, оруктарга авария болдурбазының талазы-биле ниити байдалдарны чугаалажып, сумележип, авариянын кандыг чылдагаандан болуп турарын сайгарып, чурум үрээннерге хамаарыштыр административтиг болгаш өске-даа хемчеглерни ап турар. Оруктарга транспорттуң чаа шимчээшкин дүрүмүн күштүг болдурып киириериниң база техниктиг көрүлде-хыналданы эрттиреринiң чурумун тайылбырлап, шылгалдаларны хүлээп алырының талазы-биле практиктиг дузаны чедирип турар. Ылаңгыя кожууннарның КАИ салбырларынга практиктиг дуза чедирер ажыл сөөлгү үеде элээн идепкейжип турарын демдеглээр апаар. Бистиң инспекторларывыс Өвүр болгаш Тес-Хем кожууннарда ниити байдалды холга ап, ында доктаамал ажылдап турар.

Авариялар болур талазыбиле Қызыл хоорайның республикада элээн «мурнап» турар апарганы-биле холбаштыр найысылалда КАИ-ниң орук-патруль албанының хөй күжүн тургускан.

Ам ийиги кварталдың бирги айы доозулган. Ол үениң иштинде хоорайга 21 озал-ондак болган. Ооң түңнелинде 22 кижи бертинип, кемдээн. Чижээлээрге, апрель 2-де кежээкиниң 10 шак 35 минута үезинде Қызылдың чурттакчызы Ю. М. Салчак ВАЗ-2105 марканың «Жигулизи»-биле херээжен кижини таварткан. Түңнелинде ол кижиниң баш мээзи кемдээн.

Апрель 4-те автобус доктаар черге хамааты В. Н. Вербик эзирик чорааш автобусче кирер дээш шимчеп орган автобустуң салонунга үскен. Бертинген хамаатыны эмчиге чедирген.

Ол-ла хүн хамааты Д. Н Чадамба чадаг кижилериниң орук кежериниң чурумун хажыткаш, «Запорожецке» таварткан. Кемдээн херээжен кижини эмчиге дораан чедиргеш, чолаачы Н. Н. Ермолинни хынаарга элээр болган. Чолаачы П. С. Астафьев Кочетов кудумчузун өрү чоктап оргаш, хамааты А. П. Загороднааны таварткан. Чылдагааны — херээжен кижи орук кежериниң чурумун хажыткан болган.

Хамааты А. Л. Андронен, ко эрги хөөрлер чаныңга «Иж-Юпитер» маркалыг мотоциклди башкарып чорааш, аңдарылган. Ону хынап көөрге, боду эзирик, ооң транспорт башкарар шынзылгазы болгаш мотоциклдиң дугаары чок болган. Бертинип-кемдээн «шаварны» эмчиге чедире бээрге, ооң баш сөөгү чарлып, кемдээн болган.

Хамаатылар Е. М. Бабкина болгаш Ю. А. Фролова олар -Кочетов кудумчузун душкан-на черинден кежип бар чорааш, хажыызындан келген «Волгага» тавартканнар. Чаяан болуп, олар чиик кемдээш, травмпунктуга чедирткеннер.

Бо кезек чижектерден алгаш көөрге, кижилериниң кемдеп, бертинер чоруу оларның боттарының буруузундан болуп турарын билип олур боор - силер, номчукчу.

Хоорайга машина-транспортту эң дүрген чорударының чөпшээрээн хемчээли шакта 60 километрден ашпас болгай. Ол дээрге амгы шагнын дүрген халдыр, күчүлүг машиналарынга кончуг эвээш қызыгаарлаашкын-дыр. Ону ынчаар тургускан чылдагааны — авариялары, кижилериниң бертинип-кемдээр чоруун болдурбазы-дыр. Шак ындыг қызыгаарлаашкынны тургускан база бир чылдагааны — бир эвес орукка айыылдыг хире байдал тургустунуп кээр болза. чолаачы кижи аварияны болдурбазының аргаларын ап, үе-шакты ойнап алзын дээни олдур деп билип алыр болза чөптүг. Ындыг-даа болза чамдык таварылгаларда чурум хажыткан кижилер авариялардан дыка хөйүнде чайлавайн турар. чолаачы кижи тормозтап-даа, машиназын өскээр углап-даа четтикпейн баар...

Чадаг кижилериниң чөпшээревээн черлериниң орук кежери бир талазында транспорт шимчээшкининге кончуг шаптыктаар дээрзин утпаза эки. Оларның буруузундан машина-транспорт үскүлежип, материалдыг улуг когаралдарга чедирип турар чижектер эвээш эвес. Кижилер бир-ле черже баар дээш далажып чоруурун билип болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, ындыг чоруктарның уржуу айыылдыг деп чүвени чүнүдаа мурнай бодаар херек. Бир эвес чадаг кижилер тускай демдектеп, чөпшээреп каан черлерден орук кежер болза, ынчан чолаачылардаа болза улуг серемчилелдиг болур болгай.

Оон ынай мындыг үүлдү база билип алыр болза артык эвес. Бо чылдың март айдан эгелеп чолаачылар болгаш транспорт башкарып чоруур кижилер чаа хевириниң сагындырыг талоннарын (талоны предупреждения) ап эгелээн. Бир эвес транспорт башкарган кижи чурум хажыдар болза, балл системазын ёзугаар, ону аңаа демдеглээш, ай-хүнүн айыткаш, КАИ инспекторунуң хөрек демдээниң дугаарын талонга айтып каар. Ол балл бир эвес 15 чеде бээр болза, чолаачының транспорт башкарар эргезин чок кылыр. Бир эвес балл оон көвүдей бээр болза, чолаачының транспорт башкарар эргезин үш айдан алды ай чедир хуусаада казыыр апаар.

Аяс ОЧУР-ООЛ.
КАИ-ниң улуг инспектору.

Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу 100. Индекс 667000.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА болгаш СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор Ч. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээн алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 мөдээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92; 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11.

Солун Россия Федерациязының Парлалга комитединiң чанында парлалганын, медээлерниң хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Тыва Республикада хайгаарал чеинге буруткеттинген.

Буруткеттинген дугаары — Т-00007

Солуннарда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле аүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары саннары болгаш өске-даа дыннадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканын Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитединiн типографиязы. Қызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделида 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы — 21.770. Индекс 54240. Чагыг № 36 — 1L

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

«Шын» солуннуң шанналы дээш Тиилелгениң 49 чыл оюнга тураскааткан чанчыл болган тыва хүреш маргылдаазы Қызылга май 9-та эртер. Аңаа республиканың кожууннарының болгаш найысылалдың эң шилиндек 64 мөгелери киржир.

Шанналдары;

шүүлген мөгеге — 200 мун рубль,
үжүүр дээш — 150 мун рубль,
үшкү-дөрткү черлер дээш — 100-100 мун рубль,
бешки-сески черлер дээш — 50-50 мун рубль.

Хүреш республиканын национал парыгында «Хүреш» стадионга хүндүс 12 шакта эгелээр.